

32.001(045.7)
Ж-50

ПОЛІТОЛОГІЯ

Підручник

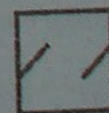
Серія "ВИЩА ОСВІТА ХХІ СТОЛІТТЯ"

ПОЛІТОЛОГІЯ

Підручник

За редакцією
Л.М. Димитрової, С.О. Кисельова

Затверджено
Міністерством освіти і науки України

Київ

"Знання"

2009

УДК 32(075.8)
ББК 66.01я73
П50

Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-1240 від 31 травня 2008 року)

Автори — доктори філософських наук, професори: Г.Ф. Біляков, Л.М. Димитрова; кандидати філософських наук, доценти: Г.І. Дідковська, Е.Ф. Іпатів, Л.Д. Калиновська, С.О. Кисельов, О.П. Крижанівська, М.М. Логунова, В.В. Поздерко, О.В. Романовська, І.І. Терещенко; кандидати історичних наук, професор К.М. Левківський, доцент О.М. Калашніков; кандидат політичних наук М.Ф. Шевченко; старші викладачі: Н.Д. Богданенко, О.І. Василюк, В.В. Сокоренко

Рецензенти: В.М. Якушник, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету "Києво-Могилянська академія"; М.С. Свідл, доктор філософських наук, професор кафедри філософії Національного технічного університету України "Київський політехнічний університет"; Б.В. Новікова, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного технічного університету України "Київський політехнічний університет"; В.Ю. Баркова, доктор політичних наук, завідувач відділу соціальних відносин і громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень; М.С. Кармазіна, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

Політологія : підручник / Л.М. Димитрова, С.О. Кисельов, М.Ф. Шевченко та ін. ; За ред. Л.М. Димитрової, С.О. Кисельова. — К. : Знання, 2009. — 206 с. — (Вища освіта XXI століття).

ISBN 978-966-346-533-3

У підручнику розкриваються основні віхи становлення і розвитку політичної думки, ідеї національної державності і демократії в історії політичної думки України, теорії політичної влади, сутність політичної системи, політичних режимів, складові політичного процесу, місце і роль людини як суб'єкта влади і політики.

Для студентів інженерно-технічних спеціальностей денної та заочної форм навчання.

УДК 32(075.8)
ББК 66.01я73

© Л.М. Димитрова, С.О. Кисельов,
М.Ф. Шевченко та ін. автори, 2009
© Видавництво "Знання", 2009

ISBN 978-966-346-533-3

ЗМІСТ

Вступ	7
Розділ 1. Становлення та розвиток політології як науки	11
1.1. Предмет, методи та функції науки про політику	11
1.2. Політика як соціальне явище	15
1.3. Політична думка в історії світової цивілізації	19
1.4. Історія української політичної думки	32
Розділ 2. Форми та засоби здійснення політики	45
2.1. Політична система суспільства: сутність та структура	46
2.2. Становлення і розвиток держави та її форм	51
2.3. Правова держава та громадянське суспільство	63
2.4. Влада як засіб реалізації політики	67
Розділ 3. Суб'єкти політики та способи політичної діяльності	86
3.1. Політичні партії та партійні системи	86
3.2. Політичне лідерство	93
3.3. Політичні еліти	99
3.4. Політичний процес	107

	Зміст
3.5. Політичні технології.....	113
3.6. Соціально-політичні конфлікти.....	117
Розділ 4. Персоналізовані аспекти політики	125
4.1. Політична культура.....	125
4.2. Політична свідомість суспільства	130
4.3. Особистість як суб'єкт політики	135
Розділ 5. Політика в системі міжнародних відносин.....	141
5.1. Світова політика в системі міжнародних відносин.....	141
5.2. Соціально-політичні доктрини сучасності.....	149
5.3. Україна в геополітичному просторі	157
Література.....	164
Теми рефератів	166
Методичні рекомендації з підготовки та написання реферату	171
Тематика контрольних робіт	175
Основні питання до іспиту	178
Основні терміни і поняття.....	181

ВСТУП

Вирішення соціальних та економічних проблем, які постали сьогодні перед Україною, суттєво залежить від максимальної мобілізації творчих можливостей кожної людини, підвищення її активності як працівника і громадянина.

Безперечно, активізації творчої діяльності сприяє науково-технічний прогрес, що відкриває необмежені можливості людського розвитку. Однак цей процес, хоч би яким значним він не був, не є головною, рушійною силою перетворень. Реальне впровадження досягнень науково-технічної революції само собою вимагає різних заходів та глибоких змін на всіх рівнях суспільної системи: від найменшої виробничої одиниці до загальнодержавної політики. Тобто проблема творчої діяльності та науково-технічного прогресу в їх суто загальному змісті є також специфічною проблемою політики.

Авторитарні методи управління робочою силою та виробництвом, що залишилися у спадок від Радянського Союзу, глибоко вкорінилися у політичну систему українського суспільства і порушують природну мотивацію та стимули до творчої праці. Однак реалії нинішньої української дійсності наполегливо ставлять завдання перебудови традиційної управлінської стра-

тегії: відмови від однобічно жорстких, авторитарних форм і методів управління на користь демократизації всіх сфер суспільного життя. Тому ключовою проблемою для сучасного суспільства стає проблема політичного реформування — переходу до демократичного розвитку, в основі якого має бути реалізація ідей громадянського суспільства та правової держави. Про це свідчать події в Україні, що відбувалися у жовтні — грудні 2004 р. під час президентських виборів.

Це, у свою чергу, потребує детального і всебічного аналізу фундаментальних проблем політології та поєднання їх із практикою суспільного життя і тими проблемами, які повсякчас постають перед українським суспільством.

Надто часто доводиться чути думки про те, що політика — це “брудна” справа і ототожнюється вона переважно з боротьбою за владу. Такі погляди можуть мати досить вірогідний вигляд. Але правдоподібність — поганий порадник. Ретельне вивчення теорії політики переконує, що усвідомлення її ролі в суспільній життєдіяльності залежить від різноманітних трактувань самого поняття “політика”. Справді, чи може пересічна людина відчувати причетність до політики за умови позадіяльнісного її трактування? Політику як особливу галузь суспільного життя, що впливає на буття людей через державну владу, особа розглядає як зовнішню силу, а себе — як детермінованого об’єкта. Такий підхід із погляду суспільних інтересів сприяє заниженню самооцінки особи і стримує її активну сутність.

Головним змістом людського життя є не тільки пристосування до навколишнього світу, а й обстоювання свого “Я” від його поглинання. Позитивна значимість людської діяльності полягає в тому, що людина має можливість вільно реалізувати свої потенційні властивості, зберігати свою цінність і не дозволяти використовувати себе як засіб досягнення чийось інтересів. Суспільна діяльність людини великою мірою залежить від її можливості контролювати умови життя, і визначається ця можливість рівнем свободи вибору та волі. Людина не лише діє відповідно до певних раціональних законів чи норм, а й має право, в межах простору визначеного законами, вільно вибира-

ти поведінку щодо реалізації своїх власних потреб та інтересів. Такий підхід сприяє повнішій реалізації потенційних можливостей людини, її творчому самовираженню і є необхідною передумовою найбільш ефективного вирішення суспільних завдань. Реалізація прав та свобод людини є способом її самоствердження і формування навичок управлінської та самоуправлінської діяльності. Це й є основою демократії.

Курс політології — обов’язкова навчальна дисципліна для студентів усіх спеціальностей вищих навчальних закладів.

Загальна мета викладання предмета полягає в тому, щоб на основі процесів гуманізації вищої освіти, інтеграції професійної та соціально-гуманітарної підготовки, використання досягнень світової і вітчизняної політологічної думки, загальнолюдських цінностей здійснювати підготовку висококваліфікованих спеціалістів.

Головне завдання пропонованого посібника полягає у допомозі студентам набути систематизованих знань про політику. Такі знання сприятимуть формуванню здатності самостійно аналізувати специфіку політичної влади та її сутності, вільно орієнтуватися в проблемах поділу влади, у формах державного устрою і державного правління, розпізнавати вияви прямої та представницької демократії, сприяти їх утвердженню у сучасному українському суспільстві, формувати та відстоювати свою життєву (політичну) позицію, чітко розуміти свої громадянські права, свободи та обов’язки, відстоювати принципи громадянського суспільства та правової держави.

Водночас студенти повинні вміти давати раціонально-критичну оцінку діям різних політичних партій і лідерів з позицій загальнонаціональних інтересів, орієнтуватися в міжнародному політичному житті, геополітичній обстановці, мати уявлення про місце та статус України в сучасному світі, об’єктивно та критично оцінювати життєво важливу соціальну інформацію, готувати повідомлення на політичну тему, брати участь у політичних дискусіях, передвиборчих кампаніях, масових і групових політичних опитуваннях, жити в умовах політичного плюралізму, формувати культуру опозиції, робити внесок у гармонізацію міжлюдських, міжнародних, міжпартійних відносин.

Курс політології вивчається у таких основних формах: лекція, семінарське (практичне) заняття, самостійна робота під керівництвом викладача, самостійна робота студентів (СРС).

За підсумками ефективності засвоєння дисципліни, згідно з навчальним планом, проводиться залік або іспит. Контроль успішності та якості підготовки студентів поділюють на підсумковий та поточний.

Поточний контроль призначений для перевірки ходу та якості засвоєння матеріалу, управління навчально-виховним процесом. Стимулювання навчальної роботи студентів та вдосконалення методики проведення занять здійснюються у формі, вибраній викладачами. Результати поточного контролю відображаються в журналі обліку навчальних занять.

Підсумковий контроль має на меті визначення порядку досягнутих навчальних цілей з дисципліни і проводиться під час іспиту з виставленням підсумкової оцінки.

Головною невід'ємною частиною навчально-виховного процесу є самостійна робота студентів, покликана закріпити і поглибити набуті під час навчальних занять знання та вміння у всіх їх видах, сформувати культуру праці, самостійність та ініціативу для пошуку і набуття достатнього рівня знань.

З метою активізації процесу засвоєння нових знань студентами, закріплення та поглиблення знань, отриманих під час інших форм навчання, оволодіння студентами методикою самостійної роботи з навчальним матеріалом проводяться самостійні заняття під керівництвом викладача згідно з розкладом.

Для організації самостійної роботи студенти мають користуватися переліком завдань, запитань, проблемних блоків, списком обов'язкової та додаткової літератури, які додаються до кожної теми навчального посібника, та інших методичних матеріалів.

На допомогу студенту в посібнику також наводяться:

- теми рефератів;
- основні питання до іспиту, заліку;
- список основної літератури;
- тематика контрольних робіт.

Розділ 1

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Необхідним елементом самоусвідомлення будь-якої наукової проблеми є історія її становлення та розвитку. Предметом дослідження політичної науки є політика — важливий компонент суспільної життєдіяльності. За своєю природою політика пронизує усі сфери функціонування суспільства і має відносно самостійний характер, а її розвиток відбувається на ґрунті власних об'єктивних закономірностей.

1.1. Предмет, методи та функції науки про політику

Жоден вчений, жоден політичний діяч не зможе успішно здійснювати наукові дослідження або приймати рішення, визначаючи тим самим стратегію діяльності щодо досягнення поставленої мети, без опори на певну методологічну базу, яка є вихідною в будь-якій теоретичній і практичній діяльності.

Система знань стає теорією лише тоді, коли використовується для подальшого дослідження природного і соціального сві-

ту, тобто коли має певну методологічну цінність. Наприклад, сама по собі математика — це наука, яка має власний предмет дослідження, проте для інших наук вона є методом, який дає змогу здобувати знання про кількісні характеристики досліджуваного предмета. З іншого боку, наукове знання про дату битви військ Б. Хмельницького і М. Потоцького під Корсунем для історичної науки має значення, але не факт, що воно відіграватиме якусь методологічну роль.

Щодо політології, то її становлення та розвиток відбувались у межах філософської науки. Процес відокремлення власне політичної науки, яка б займалася проблемами наукового підходу до феномену політики, розпочався лише на межі XIX — XX ст.

Визначення об'єкта і предмета науки диктується проблемною ситуацією, яка "створює" об'єкт, а локалізація проблемної ситуації у сфері дослідження є основою для виявлення предмета науки.

До проблем, які потребують спеціального політологічного дослідження, належать насамперед питання держави, суспільства загалом та мистецтва управління ними. Звичайно, ці проблеми вивчають й інші суспільні науки, але кожна з них має свій предмет і досліджує його притаманними їй методами. Так, якщо філософія, як відомо, з'ясовує питання держави і суспільства зі світоглядних позицій та значення цих явищ для життя людини і суспільства, історія вивчає ці проблеми як конкретні події, що відбулися в минулому, соціологія, у свою чергу, досліджує їх як складові системи суспільних відносин, правознавство — з позиції теорії держави і права, то політологія досліджує зазначені проблеми з позиції владних відносин як відносин з приводу здійснення влади в суспільстві. Отже, предметом політології як науки є політична сфера суспільного життя, основний зміст якої становлять владні відносини.

Звідси можна дати визначення політології — це наука про сутність, форми й закономірності функціонування й розвитку політичних систем і політики, їхнє місце і роль у житті суспільства. Головними категоріями політичної науки є: політичні відносини, політичні процеси, політичні інститути, політична свідомість, політична культура тощо.

З урахуванням зазначеного вище, можна виокремити основні проблеми політології:

- влада й владні відносини;
- закони, причини формування, функціонування й розвитку політичних систем та їхніх елементів;
- механізми дій, а також форми виявлення закономірностей у діяльності окремої особи, соціальних груп, класів, націй та держав;
- політична поведінка й політичне лідерство;
- політична культура й політична свідомість;
- світовий політичний процес.

Політологія використовує певні як загальнонаукові, так і власні методи дослідження:

- конкретно-соціологічні (анкетування, інтерв'ю, тестування та ін.);
- системний — аналіз функціонування політичних явищ, організацій, інститутів;
- історичний — розкриває розвиток реальних політичних процесів у минулому і його тенденції в майбутньому;
- порівняльний — виокремлення шляхом зіставлення загального й особливого в політичних явищах, рівні еволюції й основні тенденції їхнього розвитку;
- біхевіоральний — спостереження за поведінкою особи й соціальної групи;
- структурно-функціональний — процес розчленовування складного об'єкта на складові, вивчення зв'язків між ними;
- статистичний тощо.

Як і будь-яка інша наука, політологія узагальнює накопичене знання і відображає певні закони й закономірності розвитку й функціонування політичних систем.

Важливим для науки є також понятійно-категоріальний апарат, де центральними є політика, політична влада, політична система, політичне життя, політичні відносини, політична свідомість. Важливе місце займають і такі поняття, як держава, політичні права й свободи, демократія тощо. Функції політології — це напрям впливу науки на людей і використання її здобутків у інтересах суспільства. Серед них:

- пізнавальна — вивчає тенденції політичного розвитку, зміни політичних явищ, процесів;
- управлінська — надає інформацію для ефективного керівництва суспільством;
- прогностична — обґрунтування прогнозу для прогресивного розвитку в інтересах людей;
- методологічна — включає способи, методи й принципи теоретичного дослідження політики й практичної реалізації набутих знань;
- світоглядна — формує у населення цивільну, політико-правову культуру, пояснює йому істинні позиції й мету держави, різних політичних інститутів і програм, партійних і державних лідерів;
- професійна — пов'язана з використанням досягнень політології у сфері професійної політики, з визначенням критеріїв ефективності парламентів, урядів, керівників й управлінців різних рангів.

До структури політології належать: теорія та історія політики з її теоретичними й методологічними основами політичної науки (концепції політики і влади); теорія політичної системи і процесів; моделі політичної участі та лідерства; теорії формальних і неформальних інститутів політики — державознавства, вчення про політичні партії, групи інтересів, бюрократії та еліт; теорії міжнародних відносин і світової політики.

Не менш важливі у структурі політології й прикладні дослідження у галузях державного управління та партійної стратегії й тактики, прогнозного моделювання, теорії прийняття рішень і ситуаційного політичного аналізу, порівняльних досліджень політичних інститутів, культури тощо.

Варто відрізнити політичну науку від навчальної дисципліни. Політична наука розглядає всю сукупність знань із цього предмета. Навчальна дисципліна відбирає лише певну сукупність знань. До неї, зокрема, належать:

- права людини, їхня роль та значення;
- історія розвитку політичної думки;
- питання про політичну владу та її режими;
- сутність політичних систем, їхніх політичних інститутів;

- проблеми державних структур, політичних партій, суспільних об'єднань й організацій, та соціальних спільнот і особистостей;
- проблеми економічної, соціальної, національної і демографічної політики;
- аналіз соціально-політичних теорій;
- вивчення футурологічної думки щодо реалізації політики;
- питання, що стосуються міжнародної політики, зовнішньої політики і глобальних проблем сучасності.

Засвоєння студентами знань про політологію має сприяти формуванню в майбутніх фахівців політичної культури, політичних переконань й оціночних політичних критеріїв, перетворення їх на активних суб'єктів політичного життя в умовах соціально-політичних змін.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні поняття і методи політології.
2. Розкрийте актуальність політології як науки і навчальної дисципліни про політику.
3. Назвіть основні функції науки про політику.
4. Визначте місце політології в системі суспільних наук.
5. Які основні сфери застосування прикладної політології вам відомі?
6. Як Ви уявляєте застосування політологічних знань у своїй практичній діяльності?
7. Охарактеризуйте сучасну політичну ситуацію в Україні.

1.2. Політика як соціальне явище

Власне розуміння політики є предметом найрізноманітніших трактувань. Їх аналіз показує, що загальним для всіх підходів є уявлення про політику як про специфічну, надзвичайно важливу сферу суспільного регулювання. Але глибина сутніс-

них рис політики, її універсальність та всепроникна здатність породжують потребу визначити її межі.

Часто політику трактують як сферу відносин між класами, націями та іншими великими соціальними групами з приводу державної влади та державного устрою всередині певного суспільства, а також як сферу відносин між державами на міжнародній арені. У такому аспекті політика є особливою галуззю суспільного життя, пов'язаною з владними відносинами, з державою та державним устроєм, інститутами, принципами та нормами, функціонування яких забезпечує та гарантує життєздатність певного співтовариства.

Але усвідомлення факту, що жоден різновид діяльності в суспільстві не є поза політикою, розширює межі її трактування. Протягом останніх років висувають ідеї, на ґрунті яких можна скласти загальне уявлення про сутність політики як певного виду діяльності, не обов'язково пов'язаного з державною владою. Політика виявляється у взаємодіях соціального та матеріального в різних сферах людського життя. У такому вигляді політика як соціальне явище наявна там, де є цілеспрямована колективна дія щодо узгодження інтересів, пов'язаних із розподілом ресурсів та благ, принципами і методами контролю над ними.

Слід зазначити, що наведені підходи до визначення політики свідчать про розуміння її в першому випадку як сфери державного управління, а в другому — як сфери соціального регулювання. При цьому в обох випадках зі сфери політичної діяльності випадає особа, яка виступає лише як детермінований об'єкт, позбавлений ознак соціально-політичної діяльності, а не як суб'єкт історичного процесу. Не дивно, що подібне розуміння політики не може бути безпосередньою основою творчої перебудовчої активності, без урахування якої неможливе наукове розуміння політики і осягнення її специфічної форми.

Справді, сам термін "політика" походить від давньогрецького слова "pólis" — місто-держава. За змістом він охоплював усю публічну сферу, протиставляючи публічне приватному. У подібній ситуації вихідною у формуванні політики є держава, де політичне (державне) та суспільне начала інтегрально злиті й слугують для розв'язання соціальних проблем — забезпечення за-

гального блага та порядку. Не важко зрозуміти, що реалізація такої мети можлива, як зауважував М. Вебер, лише під загрозою або з використанням примусу адміністративного органу. Така ззовні вірогідна функція політики і стала підставою для ототожнення її з такими поняттями, як "держава" і "влада".

Більш детальний розгляд історії переконує нас у тому, що дії людей зумовлюються їхніми потребами, пристрастями, характером і здібностями. Такий підхід дає можливість розглядати політику не як сферу діяльності держави та владних структур, а як ірраціональне явище. Вона має персоніфіковану природу і є складовою структури діяльності особи, що перехрещується з іншими рівноспрямованими світоглядними, моральними, правовими та психологічними векторами і характеризує її як історичний суб'єкт.

Наївно думати, що люди стають політиками тільки після того, як набувають статусу президентів або народних депутатів, адже політик — це той, хто вміє добре зважувати обставини і виявляти винахідливість у виборі засобів досягнення життєвої мети. Кожна людина повсякденно і повсякчасно оцінює обставини й, навіть не усвідомлюючи цього, розробляє програму дій, вибирає відповідні засоби досягнення мети. Наприклад, студент, щоб скласти залік або іспит, досліджує особливості характеру викладача і діє відповідно. В одному випадку для цього достатньо не пропускати занять, в інших — шанобливо поспіхнутися, не поскупитися на комплімент або просто визубрити предмет. Ось такі пошуки способів, підходів і конкретні дії, вчинені задля якнайуспішнішої реалізації своїх інтересів, і є не чим іншим як політикою. За такою схемою будується будь-яка політика. Тобто ці міркування є підставою висновку, що кожний суб'єкт — чи індивід, чи соціальна група, чи суспільство в цілому — активно бере участь у детермінації історичних подій і формуванні політичного устрою.

Отже, політику доцільно розуміти як свідомо вибрану соціальним суб'єктом поведінку, спрямовану на пристосування або перебудову об'єктивних можливостей та тенденцій суспільного розвитку відповідно до власних інтересів. Здійснюючи свою політику, детерміновану інтересом, соціальний суб'єкт діє як фактор, що спрямовує розвиток подій, як їх рвущий сила.

Причому він може підвищити свою впливову силу, об'єднуючись з іншими соціальними суб'єктами та створюючи спеціальні інститути.

Отже, зміст політичної діяльності характеризується як реально відтворена форма взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом. Вона може втілюватися в інституційно відокремленому виді діяльності державних, самоврядних (муніципальних) органів та політичних структур, а може існувати як аспект, сторона будь-якої суспільно-творчої діяльності соціальних суб'єктів.

Запропоноване вище уявлення про політику як одну з форм діяльності соціальних суб'єктів, реалізація якої передбачає свободу вибору та волі, безперечно, є досить абстрактним. Не обмежена свобода може бути загрозливою для загального блага. Жодне суспільство не може миритися з невизначеною ситуацією безладдя, конфлікту та анархії, яку Т. Гоббс називав "війною всіх проти всіх". Тому реалізація індивідуальної свободи можлива лише в раціонально впорядкованому суспільстві, яке може за допомогою своїх інститутів вгамувати прояв негативних схильностей окремих людей, приборкати завзятий егоїзм, боротися з несправедливістю і свавіллям сильних, забезпечити рівні умови життєдіяльності для всіх.

Якщо взяти за основу наше твердження, що політика — це активна форма діяльності соціальних суб'єктів з реалізації власного інтересу в конкурентному середовищі позицій, щодо цієї програми дій, і виражається вона в конкретних вчинках, то неважко зрозуміти, що сферою політичної діяльності є сфера взаємодії різноманітних інтересів в усіх галузях суспільного життя. Тому, на нашу думку, цілком виправданим є вживання таких словосполучень, як "економічна політика", "фінансова політика", "соціальна політика", "політика адміністрації" і т. ін. не тільки у сфері партійних та державних владних відносин, а й у галузях, які на перший погляд далекі від політики, — приватній, бізнесовій тощо. Безперечно, такі словосполучення відображають специфічну спрямованість соціальних суб'єктів на створення, відтворення або зміну системи сталих соціальних відносин у різних галузях суспільного життя. Така тенденція не зменшує авторитету державної влади, яка все ще

залишається важливим, а часто навіть і вирішальним чинником суспільного розвитку.

Отже, суб'єктами політичної діяльності є носії суспільних інтересів, а саме індивіди та соціальні групи. Для вираження своїх інтересів вони створюють такі політичні інститути, як держава з її структурними елементами (глава держави, парламент, уряд, армія тощо), політичні партії та рухи, громадсько-політичні організації, органи самоврядування та ін.

Оскільки вплив політики на розвиток і функціонування суспільства є досить суттєвим і різнобічним, то виокремлюються різні її функції. Головна з них полягає в керівництві та управлінні суспільними процесами й забезпеченні завдяки цьому єдності та цілісності суспільства. Важливими функціями також є: вираження та задоволення соціальних інтересів; інтеграція суспільства на основі узгодження соціальних інтересів; раціоналізація соціальних суперечностей і конфліктів; забезпечення наступництва та інноваційності суспільного розвитку тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке політика?
2. Які різноманітні тлумачення політики ви знаєте?
3. Назвіть сфери політичної діяльності.
4. Розтлумачте поняття: "економічна політика", "фінансова політика", "соціальна політика", "політика адміністрації".
5. Назвіть суб'єктів політичної діяльності та політичні інститути, які вони створюють.
6. Які функції політики?

1.3. Політична думка в історії світової цивілізації

Формування політичної теорії, зміст якої характеризує політику як форму взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом, що активно відтворюється, у минулому відбувалося в межах філософії. І не випадково, політичні дослідження не зо-

середжувалися на аналізі окремих інститутів та норм, а виходили на ширші позиції, а саме встановлення політичних ідеалів, які б мали бути дороговказом для майбутнього розвитку науки про політику.

Витоками політичної думки можна вважати політико-правові вчення філософських шкіл Стародавньої Греції та Стародавнього Китаю. Їх представники, встановлюючи засади філософських побудов, з'ясовували й поняття політики, говорили про причини створення й шляхи розвитку людських суспільних організацій та про їх політичний устрій. Головну роль у цьому, безумовно, відіграли філософські концепції великих грецьких філософів Платона та його учня Арістотеля.

Античні філософи сформулювали низку універсальних принципів, згідно з якими політика трактувалась як мистецтво управління людьми, головною метою якої є забезпечення вищого блага для громадян поліса. Таку мету, як вважалося, можна досягти шляхом справедливого правління. Але не кожна людина може оволодіти таким мистецтвом, тож управлінням могли займатися лише талановиті та добродішні люди, бо влада мала бути морально досконалою. Тобто представники грецької філософської школи вважали, що люди за природою є суспільними істотами. Однак процес реалізації політики вони пов'язували або з певною формою державного устрою, або зі сферою етичних відносин.

Зокрема, на думку Платона, максимальна доцільність та справедливість у людських стосунках можливі лише у правильно організованій державі. Тому він висуває проект нової державної організації, яка, на його думку, могла б найкраще забезпечити гармонійне поєднання особистого інтересу з суспільним. У цій державі всі три верстви населення — філософи, стражі та землероби-ремісники — служать єдиній меті: забезпеченню загального блага. При цьому кожен знає свої права та обов'язки й виконує їх, не втручаючись у чужі. "Виконувати свої справи і не втручатися в чужі, — підкреслює автор, — це і є справедливість"¹. Право на управління державою мають лише філософи, тому що

¹ Платон. Государство // Соч. : в 3 т. — М., 1971. — Т. 3. — Ч. 1. — С. 433.

вони здатні перевершити своїх співгромадян доброзичливістю, розумом та іншими моральними якостями.

Всі інші види державного устрою Платон не визнає, оскільки ті ґрунтуються на майновій соціальній нерівності (владі багатітв, військових, більшості або тирана) і суперечать самій природі людини. Як бачимо, Платон прагне повернути розвиток суспільства до "золотого віку", коли духовна нерівність не була підставою для соціальних переваг.

На органічному поєднанні моралі та політики будує свою теорію суспільних відносин і Арістотель. Забезпечення вищого блага для громадян поліса завдяки доброзичливості є справою держави та законодавства, тому що "законодавці повинні приваблювати доброзичливістю і спонукати громадян до прекрасного"¹. Однак Арістотель вже відчував вади державного виховання, а тому пов'язував доброзичливість політиків із їх практичним розумом та розсудливістю. Більш конкретні політичні ідеї Арістотеля можна викласти так.

- Держава — це не акт доброї волі людей, а завершальний етап виникнення приватної власності, політична організація, що покликана цю власність захищати.

- Виникнення держави (і приватної власності) є закономірними.

- Справедливий державний устрій такий, коли відносини між правителями і підлеглими будуються не у формі панування пана над рабом або батька над іншими членами сім'ї, а на основі рівних стосунків між вільними людьми, що належать до одного кола (за винятком рабів, оскільки як вони за своєю природою повинні залишатися такими, для них це корисно і справедливо).

- Справедливою є та держава, в якій дотримується верховенство волі не окремих особистостей або груп осіб, а закону.

- Опорою державній владі мають слугувати середні верстви суспільства — вільні люди середнього достатку, що здійснюють правління більшості в інтересах усього суспільства. Це було перше визначення соціальних основ політичного правління.

¹ Арістотель. Никомахова етика // Арістотель. Собр. соч. : в 4 т. — М., 1983. — Т. 4. — С. 289.

Подібно до давньогрецької політичної думки розвивалась теорія політики як активної форми діяльності соціального суб'єкта і на Сході, в Китаї. Як і в Стародавній Греції, для Стародавнього Китаю характерним був розквіт філософських шкіл, більшість із яких спрямовували погляди переважно на проблеми практичної філософії, здорового глузду, моралі та політики управління.

Однією з найвпливовіших шкіл було конфуціанство, представлено багатьма іменами, серед яких, зокрема, Кун Фу-цзи, Мен-цзи й Сюнь-цзи. У центрі уваги їх творчості були проблеми вдосконалення взаємовідносин між людьми в державі та виховання. Ідеальним державним устроєм для конфуціанства була держава на чолі з високоморальною людиною, характерні риси якої утворюють у цілому “правильний шлях” (дао). “Якщо ви будете прагнути добра, — підкреслювали моралісти, — то й народ буде добрим. Мораль благородного мужа [подібна] вітру; мораль низької людини [подібна] траві. Трава клониться туди, куди дує вітер”¹. Тобто головним засобом управління народом має бути політика, що ґрунтується на силі прикладу і навіть переконання, але аж ніяк не на голому примусі.

Протилежну позицію щодо проблем політики займала школа “фа-цзя” — “законники”, або легісти. Вони відкидали конфуціанську патріархальну концепцію суспільства (правитель — батько, народ — діти), а пропонували натомість побудувати державу виключно на принципах насилля та страху перед жорсткими законами володаря. Для законників істинна доброзичливість “веде своє походження від покарання”, а до цього можна прийти лише “шляхом смертної кари та примирення справедливості з насиллям”². Отже, легісти перші створили модель деспотичної держави з командно-адміністративною системою управління та органами придушення інакодумства.

Політологічні питання розвитку суспільства досліджували й мислителі Римської імперії. На відміну від поглядів пред-

¹ Древнекитайская философия : собрание текстов : в 2 т. — М., 1972. — Т. 1. — С. 161.

² Древнекитайская философия : собрание текстов : в 2 т. — М., 1973. — Т. 2. — С. 223.

ставників Стародавньої Греції та Сходу їхні ідеї мали особливий характер, що зумовлювалося насамперед культурними особливостями римлян. Вільні громадяни Римської імперії поступово формуються як автономні, цілком самостійні в космічному (божественному) світопорядку істоти, кожна з яких має власний внутрішній світогляд.

Це була принципова позиція впливової у Стародавньому Римі філософської школи стоїків. Послідовники, зокрема римський державний діяч, оратор, теоретик риторики і філософ Марк Тулій Цицерон (106 р. до н. е. — 43 р. н. е.) та відомий мислитель тієї епохи Луцій Анней Сенека (4—65 рр.), у своїх роботах зміщують центр уваги у ставленні людини не як до “зовнішнього” предмета споглядання, а як до “внутрішнього” світу людського духу з метою вироблення практичних рекомендацій виховання, морального обов'язку безвідносно до “зовнішніх обставин”. Вони вважали, що людина є залежною від зовнішньої необхідності, але, пізнавши цю необхідність, може певною мірою протистояти об'єктивним обставинам. Тобто більшість людей має, хоча й історично обмежену, свободу вибору та волі і може бути творцем свого життя. Однак, щоб необмежена свобода членів соціальної групи не могла призвести до свавілля, їхню непередбачувану поведінку в межах суспільної доцільності як умови історичного прогресу держави повинні стримувати єдині й рівні для всіх закони та рішення, прийняті Сенатом або на народних зборах. Безперечно, такі підходи не могли не вплинути на подальше тлумачення сутності політики як активної форми діяльності соціального суб'єкта.

Усвідомлюючи логіку аналізу вказаної проблеми, не важко зрозуміти, що сферою, яка впливала на політику в епоху середньовіччя, мала бути релігія. Об'єктивна потреба в релігії виникла тоді, коли замість раба-речі з'явилася напіввільна особа, яка усвідомлювала себе насамперед “одухотвореною” людиною. А оскільки найдосконалішим втіленням духовності мислився Бог, то людська сутність розумілась як Божественна. Сама людина у світогляді Середньовіччя вважалася Богоподібною.

Для середньовічного світогляду характерне існування двох світів. Перший — це “справжній” (Божественний, духовний, небесний), де проголошуються “неістотними” тілесні харак-

теристики індивіда, другий — несправжній (створений, плотський, земний, гріховний). Все “земне”, “світське” — держава та інші соціальні інститути — можуть набути характеристик “справжнього” світу лише отримуючи Божественне благословення. Тому в епоху середньовіччя вся дійсність мислилась у стані гріхопадіння, а це означало, що спасіння для себе люди мали б віднайти тільки у суто духовному, Божественному бутті.

Найавторитетнішим “батьком середньовічної церкви” був Аврелій Августин (354—430). Згідно з його поглядами “земне” — це злочинний стан, де головним законом є насилля. Спасіння людей від їх гріховності можливе лише в поєднанні земного з Божественним, вищим виразником якого є Церква. Тож і політика державного правління повинна регулюватися релігійними догмами.

Другий великий християнський теоретик — Фома Аквінський (1226—1274) стверджував, що державна влада походить від Бога, а тому повинна підкорятися духовній владі. Але, незважаючи на позитивне виявлення специфіки духовності в суспільному житті, релігійним постулатам як опорі політики епохи Середньовіччя в подальшому так і не вдалося.

Нового імпульсу розв’язанню проблем зумовленості політики та вибору засобів її реалізації надав один із перших політичних філософів Нікколо Макіавеллі (1469—1527) у добу Відродження. Вагомим доробком його теорії є те, що він під впливом критичного ставлення до теологічного провіденціалізму та теологічних уявлень про сталу мету суспільного розвитку розвинув ідею про активну роль соціальних суб’єктів як політичних істот в історії. Макіавеллі зазначав, що сама необхідність не є тотожною Богу, не є зовнішньою щодо історії та суспільства силою, що втілюється у природній закономірності. Це — є результатом сукупної причинно-наслідкової взаємодії соціальних суб’єктів. Сила фатуму у всій його значимості, на його думку, ніколи не долає людської свободи волі, а отже, політика — це утворена людиною історія в межах створеної необхідності. Роль політика полягає у спроможності вивчити й оцінити ці умови, пристосуватися до них або, якщо це можливо, перебороти їх дію.

Герой основного трактату Н. Макіавеллі “Державець” — розумний політик, який, щоправда, не завжди на практиці застосовує моральні принципи політичної боротьби. Проте його неетична діяльність пояснюється загальнонаціональною, народною метою — утвердженням єдиної сильної держави. Макіавеллі підкреслював, що захист свободи держави можна довіряти тільки народу, бо “він більше любить вільне життя і менше, ніж знатні, має засобів на викрадення свободи заради своєї користі”¹.

Цікавою щодо визначення місця й ролі політики в суспільному житті є позиція передових представників філософської думки Нового часу — Томаса Гоббса (1588—1679), Джона Локка (1637—1704) та Жан-Жака Руссо (1712—1778). Особливо визначним здобутком їхнього вчення про політику як активну форму діяльності соціального суб’єкта стала так звана ідея природного стану людини — у Дж. Локка це стан повної свободи. Повірити в необмежену силу людини їм допомогли великі відкриття в галузі географії та природознавства.

Основою держави, як стверджували ці філософи, є суспільна угода, за якою державна влада повинна враховувати й оберігати наявність природних, вроджених прав та свобод людини. І, навпаки, заради збереження свободи та щастя людина зобов’язана передати частину своєї свободи суспільству і підкоритися загальним для всіх законам. Утвердження цієї формули життя є, на їхню думку, підґрунтям впровадження в суспільстві поняття рівності не як природної одноманітності або насильницького зрівнювання, а як рівності можливостей і намагань, які можна реалізувати в чесній конкурентній боротьбі.

Якщо гарантом суспільної угоди для Т. Гоббса має бути сильна абсолютна влада, то для Дж. Локка, і в цьому він далеко випередив своїх колег, таким гарантом має бути держава, органи якої сформовані на принципах поділу влади на законодавчу та виконавчу. Отже, для Дж. Локка політика як активна форма діяльності соціального суб’єкта може втілюватися в інституційно сформованій правовій державі.

¹ Макіавеллі Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макіавеллі // Макіавеллі Н. Соч. — СПб., 1998. — С. 134.

Вчення Дж. Локка про природну свободу та рівність людей, про правову державу підхопив французький мислитель-просвітитель Ш.-Л. де Монтеск'є. Він виступив із науковим обґрунтуванням правової держави та шляхів і заходів приведення суспільства у відповідність до вимог розуму, насамперед таких, як рівність, справедливість, свобода та братерство. У Монтеск'є ми вже бачимо цілком сучасний принцип поділу влади на три гілки — законодавчу, виконавчу та судову.

Важливий крок у розв'язанні проблеми регулювання суспільних відносин як предмета політики здійснив один із представників німецької класичної філософії Іммануїл Кант (1724—1804). Його політичні погляди мали переважно філософсько-етичний характер. Під впливом поширеного на той час лібералізму Кант розглядає людину як розумну, внутрішньо вільну істоту. У своїй поведінці вона керується виключно законами моралі і не потребує над собою жодної зовнішньої опіки. Влада, право, підкреслює філософ, існують лише для того, щоб приймати закони як умову реалізації активності соціальних суб'єктів, але вони не можуть обмежувати свободи індивіда, яка визначається його внутрішнім моральним законом.

Ідеї І. Канта суттєво вплинули на погляди видатного німецького мислителя Йогана Фіхте (1762—1814) і геніального німецького філософа Георга Вільгельма Фредріха Гегеля (1770—1831). Розвиваючи позицію Канта про процес пізнання людини та умови її вільної дії, Фіхте, зокрема, дійшов висновку, що є лише одна незаперечна дійсність — сам суб'єкт. Все інше є відображенням почуттів суб'єкта, що пізнає, його думок та інших властивостей розуму. Тобто кожна людина прагне реалізувати свою волю, але, зустрічаючись із таким самим прагненням інших людей, приймає компромісне рішення. Отже, суспільна творчість — це продукт політики компромісу вільних людей.

Гегель, у свою чергу, бачив здійснення політики в реалізації та втіленні Божественного розуму, що виражається у формі державного союзу. Людина цінна лише як член цього союзу, і її завдання — служити державній меті та інтересу.

На відміну від німецької класики англійській філософській думці властивий утилітаристський підхід. Англійці відчували більшу потребу в аналізі живого конкретного життя і конкрет-

них виявів політичних процесів. Зокрема, англійський утилітарист Ієремія Бентам (1748—1832) уважав, що суспільство — це проста сукупність індивідів, кожен з яких прагне особистого добробуту, а суспільна гармонія досягається завдяки узгодженню їхніх інтересів.

Герберт Спенсер (1820—1903), представник англійської соціологічної школи, також писав про те, що всі індивіди прагнуть реалізувати власний інтерес, але заради суспільної гармонії повинні пристосовуватися до умов життя суспільства.

На суспільство як форму взаємодії людей звертав увагу і німецький правознавець Рудольф фон Ерінг. Проте, на відміну від Спенсера, суспільну гармонію він розглядав як процес боротьби і змагання вільних громадян. Це змагання означає, що сама політична дія народжується, змінюється, гине в боротьбі різних соціальних груп або течій, і якщо завданням державних, владних структур є встановлення миру, то шлях до цього миру можливий тільки через боротьбу. Так і в житті кожного громадянина — реалізація свого інтересу завжди супроводжується боротьбою, тож кожен повинен бути готовим до такої боротьби. Суспільство, зазначав фон Ерінг, може мати міцні основи лише там, де кожний його член здатний до змагання за свій інтерес і соціальну справедливість.

Безперечно, в цьому процесі політичної боротьби важливим елементом є воля людини. На значення волі в політичному процесі звернув увагу представник “німецького романтизму” Артур Шопенгауер (1788—1860). Згідно з його концепцією звольного елемента народжуються всі явища світу, зокрема і суспільство. Але за Шопенгауером воля людей спрямовується не на реалізацію особистих інтересів, а навпаки, на переборення власного егоїзму і служіння суспільним інтересам.

Автори не мали на меті висвітлити повну картину різноманітних підходів щодо трактування політики та суспільних факторів її здійснення. Уже один простий їх перелік свідчить, що названі представники світової філософської думки розглядали політику як характерну властивість соціальних суб'єктів діяти відповідно до рівня їх свободи вибору та волі. Однак вони зазначали, що заради гармонійного розвитку суспільства в цілому перед громадянами весь час постають прийняті ними психоло-

гічні, моральні або соціальні обмеження. Згідно з таким підходом соціальна поведінка людей або їх політика зумовлюється ірраціональними, інстинктивними силами та пристрастями, які переплітаючись, породжують зовсім непередбачувані та несподівані результати. Навіть теоретичні доробки побудови суспільства та регулювання суспільних відносин представників політичної думки Нового часу все ще залишалися абстрактними і неконкретними. Водночас практична потреба раціонального управління капіталістичного способу виробництва висула перед теоретиками суспільних наук нове соціальне завдання: систематизувати знання про побудову суспільства в цілому та науково обґрунтувати сутність політики як форми суспільної взаємодії та регулювання, як механізми прийняття політичних рішень. Саме набуття політичною теорією наукового, закономірного характеру забезпечило б її розвиток як достовірний, надійний та обґрунтований факт.

Таке завдання може розв'язати соціологія. Вона виникла в першій половині XIX ст. як самостійна наука, що вивчає закономірності розвитку та функціонування соціальних систем. У її основу покладені такі теоретичні засади: по-перше, суспільство є системним цілим, яке розвивається за власними законами, а не механічним переплетінням довільних комбінацій окремих суспільних елементів; по-друге, на противагу абстрактним метафізичним конструкціям, її теоретичні побудови базуються на об'єктивних емпіричних методах дослідження. Отже, головна мета соціології полягала у зведенні соціальних процесів та явищ, у тому числі політичних, до закономірного розвитку об'єктивних фактів, достовірність яких не викликала б сумнівів. У цьому сенсі й політика стала трактуватись як сфера об'єктивного надлюдського регулювання.

Соціологічну науку започаткував родоначальник позитивізму у філософії Огюст Конт (1798—1857). Він одним із перших визнав існування соціальних явищ, які мають позасуб'єктний характер розвитку. Цей методологічний підхід, у свою чергу, вилився в різноманітні науково-соціологічні течії. Сам Конт став засновником так званого позитивізму, в основі якого — переконання про можливість будувати наукові висновки лише на підставі доведених і конкретних фактів. Згідно з його теорією

індивід перетворюється на певну абстракцію, а реально існує суспільний організм, що постійно розвивається відповідно до об'єктивних законів.

У середині XIX ст. виникає вчення К. Маркса, який, спираючись на досягнення класичної філософії, політичної економії та соціально-політичної думки того часу, відзначив вирішальне значення в реалізації політики системи існуючих об'єктивних, матеріальних відносин. Відомо, що, за К. Марксом, сукупність виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому височіє політична надбудова. Це означає, що політика як діяльність державних інститутів є складовою надбудови, всебічно детермінованої основоположними характеристиками економічного базису, що й отримало в політичній науці назву економічного детермінізму.

По суті, марксизм зводить політику до сфери суспільного життя, пов'язаної з владними відносинами, принципами та нормами діяльності державних інститутів. Саме їх функціонування забезпечує реалізацію загальної волі суспільства. Свобода вибору та волі конкретних людей при цьому визначається не їх власною самодіяльністю, а класовим і соціальним станом, що детермінує весь діапазон можливостей їхньої діяльності. Таким чином, історична творчість є результатом неблаганного закономірного розвитку суспільства, а значення політики полягає лише в можливості прискорити неминучість історичного поступу.

Суспільний досвід практичної реалізації марксистської теорії початку XX ст. показав, що позадіяльнісне трактування динаміки розвитку суспільства не могло повною мірою пояснити сутність суспільного життя та різноманітність політичного устрою. Стало зрозумілим, що розвиток будь-якого суспільства неможливо пояснити лише з позицій дії відкритих соціологічною наукою об'єктивних законів реалізації політики без урахування суб'єктивної поведінки індивідів. Тому цілком природно, що на фоні значних здобутків метафізичного та "позитивістського" трактування політики в межах соціологічної науки виникають синтетичні теорії, зокрема ідеї таких класиків соціологічної теорії як Еміль Дюркгейм (1858—1917), Макс Вебер (1864—1920), Вільфредо Парето (1848—1932) та ін.

Е. Дюркгейм, як і його попередники, допускав існування соціальних явищ, які відбуваються незалежно від діяльності окремих людей і володіють щодо них силою примусу. Проте Дюркгейм додає до об'єктивних причин суспільного розвитку й ідеальні фактори, які мають самодостатній, автономний характер. Ця автономність ідеального розглядається ним як абстрактна соціальна свідомість, складовою якої є політика. На думку Дюркгейма, політичні процеси як ідеальне явище можна виявити й аналізувати за допомогою соціологічних методів дослідження. Цей факт дає змогу авторові стверджувати про можливість пізнання об'єктивних законів реалізації політики, забезпечуючи при цьому її достовірність та передбачуваність.

Макс Вебер визначав політику як одну з форм соціальної діяльності, характерною ознакою якої є прагнення завоювати владу або здійснювати вплив на її поділ, чи між державами, чи всередині держави між групами людей, яких вона включає. Тобто особливість веберівського розуміння політики полягає в тому, що він трактував її як певний вид спільної діяльності людей, який соціологія має звести до "зрозумілої" поведінки, а таке зведення для нього означало лише одне — зведення до поведінки окремих людей, що беруть участь у цій діяльності.

Вебер вважав, що суспільна реальність є досить різноманітною і будь-яке повне її дослідження може перетворитися в "утопічне відтворення". Тому для подолання розбіжностей між емпіричною дійсністю та результатами дослідження вчений увів сконструйований соціологами "типовий ідеал" суспільного розвитку як його ідеальну модель, а мотиви діяльності конкретних людей обґрунтовував із позицій типової соціальної поведінки. Наприклад, якщо діяльність будь-якого міністра або чиновника є "політично зумовленою", а в політиці "інтереси поділу, збереження влади або звільнення від неї... визначають сферу діяльності відповідного чиновника", то він "прагне до влади: або до влади як засобу підпорядкованому іншій меті (ідеальній або егоїстичній), або до влади "заради її самої", щоб насолоджуватися почуттям престижу, яке вона дає"¹. Подібний

¹ Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. — М. : Прогресс, 1990. — С. 646.

підхід дає змогу визнати вплив суб'єктивної активності індивідів на політичний процес і водночас він є зрозумілим і прогнозованим.

Вплив на розвиток соціологічного знання в питаннях зумовленості політики та можливості її прогнозування справив італійський мислитель Вільфредо Парето. Підтримуючи в цілому положення О. Конта, К. Маркса та ін., Парето справедливо критикував їх за непослідовність у введенні принципу емпіричної обґрунтованості знання про політику як сфери соціального регулювання. На основі логічних правил узагальнення він у межах соціологічної науки чітко визначив роль та місце політики як виду соціальної діяльності.

Обґрунтовуючи це, Парето зазначав, що суспільство як будь-яка система перебуває у стані постійної ломки та відновлення, але пріоритетним у його розвитку є врівноваження частин. Однак для соціолога важливим є не суттєвий характер взаємозв'язку елементів суспільної системи, а їх інтенсивність, сила і вага впливу. Тобто відносини причинності, які неможливо споглядати, Парето підмінює відносинами взаємозалежності або взаємодії. Якщо в суспільстві впливовими політичними силами є соціальні групи, то найбільш вагомий вплив має еліта, для якої, на відміну від основної маси населення, характерні "логічні" дії, скеровані не почуттями, а розумом, що регулюються об'єктивними нормами та правилами і виявляються у сфері економіки, науки та політичного устрою. Отже, для Парето суб'єктом політичної діяльності є еліта.

Отже, як свідчить проведений історичний аналіз, становлення та розвиток світової політичної думки відбувалися в межах філософії, а починаючи з XIX ст. також під впливом соціологічної науки. В історії політичної думки політика трактувалася двояко: чи то як суб'єктивний момент діяльності індивіда, чи то як продукт безперечного об'єктивізму. Але найважливішим є висновок, що процес реалізації політики залежить від динаміки розвитку суспільства та міри свободи особи в ньому. Ця проблема особливо актуальна для сучасної України, подальший розвиток якої залежить від усвідомлення логіки процесу історичної творчості та ролі політики в ньому, вона і є головною проблемою нашого подальшого дослідження.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні причини появи перших тлумачень влади й держави.
2. Що нового у вчення про політичну владу й державу, порівняно з Платоном, вніс Арістотель?
3. Як трактували проблему прав і свобод людини в епоху Відродження?
4. Який вплив ідеологів гуманізму на розвиток політичної думки Нового часу?
5. Проаналізуйте відмінності між грецькою демократією та сучасними уявленнями про демократичне суспільство.

1.4. Історія української політичної думки

Гене́за української політичної думки безпосередньо пов'язана з історією українського народу, його боротьбою за свободу і незалежність.

Витоки політичних ідей, як правило, вчені відносять до IX—XI ст., періоду об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва і формування суспільства феодального типу, яке увійшло в історію під назвою Київська Русь. Перші уявлення про мету політики, сутність держави, роль одноосібної влади князя містяться у хроніках і літературних джерелах, що дійшли до нас із того часу.

Основні політичні ідеї періоду Київської Русі:

- об'єднання удільних князівств навколо великого князя київського і припинення міжусобної боротьби (“Слово о полку Ігоревім”, “Повість временних літ”);
- обстоювання ідеї суверенності та незалежності Київської Русі (“Слово про закон і благодать” київського митрополита Іларіона);
- усвідомлення суті християнського світогляду і підхід до проблеми взаємовідносин між церквою і державою — проголо-

шення принципу рівноправності християнських народів і свободи людини (“Слово про закон і благодать”, “Повчання” Володимира Мономаха);

- обґрунтування необхідності посилення одноосібної ролі князя (особливо в XI ст.) та його відповідальності за долю держави і підданих. Літописець Нестор вбачає в одноосібній владі великого князя київського вирішальну умову єдності, сили держави, її цілісності й незалежності (“Повість временних літ”). “Повчання” Володимира Мономаха дітям — це справжній кодекс принципів гуманного, милосердного, справедливого управління.

Проблема самостійності української нації, збереження її духовності в умовах наростання польської експансії, особливо під час підготовки до підписання Брестської унії 1596 р., визначила спрямування української політичної думки в XVI—XVII ст. Ці події, ставлення до них, а в контексті їх — підходи до сутності політики і влади набули відображення в українській політичній літературі богословського характеру цього періоду. Одним із перших, хто виступив на захист інтересів і прав українського народу, проти свавілля і всездозволеності влади в особі монарха, був гіппонський монах Христофор Філалет. У творі “Апокрисис” (1597 р.) він проголошує право народу на захист своїх інтересів, пише про те, що відносини народу з монархом мають базуватися на принципах законності й добровільної згоди.

Інший український літератор-полеміст Іван Вишенський, який багато років перебував у монастирі на горі Афон, увійшов в історію української політичної думки як автор “Послання до єпископів, що втекли від православної віри” (1597 р.). Він дає українській негативну оцінку Брестській унії, розробляє і висуває демократичні принципи організації суспільно-політичного життя — демократизму, гуманізму, соціальної рівності.

Ідею поділу світської влади, всі гілки якої мають діяти відповідно до закону, висловив Станіслав Оріховський, на його глибоке переконання, контроль є лише вустами закону і зобов'язаний стояти на його сторожі: С. Оріховський — один із перших українських мислителів, який відстоював ідею незалежного суду, вважаючи, що правити має закон, а не сила чи гроші.

Варто зазначити, що українські літератори-полемісти виступили як справжні гуманісти, вони першими в європейській політичній думці висловились проти панівної в епоху Середньовіччя концепції божественного походження влади, проти підкорення світської влади духовній, яка у них уособлювалася з католицькою релігійною експансією Польщі на українських землях.

Осередком розуму, високого інтелекту, благородства та інтелегентності в історії українського народу була Києво-Могилянська академія. Її представники мали не лише значні наукові, духовно-культурні здобутки, а й зробили великий внесок у розвиток політичної науки. У цьому контексті можна назвати Йова Борецького (1570—1631), Мелетія Смотрицького (1578—1633), Захарія Копистенського (?—1627), Стефана Яворського (1658—1722), Петра Могила (1596—1647), Феофана Прокоповича (1681—1736), які виступали з обґрунтуванням ідеї створення суверенної української держави (більшою мірою П. Могила), закликали до боротьби з іноземним поневоленням. У політико-публіцистичній діяльності вчених Києво-Могилянської академії відобразилась ідея освіченого володаря, “філософа на троні” (П. Могила), підходи до розв’язання проблеми співвідношення світської і духовної влади (С. Яворський, П. Могила; перший, зокрема, виступив з обґрунтуванням пріоритету духовної влади над світською, другий — навпаки).

Ректор Києво-Могилянської академії, професор Ф. Прокопович увійшов в історію політичної думки як послідовний прибічник абсолютизму, фундатор теорії “освіченого абсолютизму”, яку на практиці реалізували російські царі, передусім Петро I (радником якого був сам Ф. Прокопович) і Катерина II. В основі його теорії — визнання пріоритету світської влади над релігійною, підпорядкування церкви державі, контроль останньої над церковною діяльністю і майном. “Освічений абсолютизм”, на думку Ф. Прокоповича, — це організація світської влади, яка будується на високій ролі абсолютного монарха як верховного носія державної влади, що звеличується над усіма цивільними законами. Ф. Прокопович, аналізуючи різні форми державного правління, негативно ставиться до таких як аристократія і демократія (за його визначенням — народовлад-

дя), надаючи перевагу змішаним формам державного правління і монархії.

Козацько-гетьманський період в історії розвитку української політичної думки представлений здебільшого в угодах, договорах, конституційних пактах, положення яких реалізувались на практиці у функціонуванні влади в Запорозькій Січі та українській козацькій республіці. Аналіз документальних джерел періоду Запорозької Січі дає підстави вважати її православною республікою з вираженими демократичними принципами організації влади: виборністю старшини, функціонуванням козацької ради, на якій спільно розв’язувалися найважливіші питання внутрішнього життя козаків тощо. Досвід організації влади в Запорозькій Січі набув розвитку у функціонуванні української козацької республіки часів Б. Хмельницького, реальна влада в якій належала козацькій старшині, на практиці втілювався принцип поділу функцій влади. Вищим законодавчим органом влади була загальновійськова рада за участю всіх повстанців, де шляхом голосування ухвалювалися рішення щодо організації внутрішнього життя козаків, питань війни і миру, зносин з іншими державами, обирали гетьмана, генеральну старшину. Виконавча влада здійснювалась генеральним урядом, що обирався разом із гетьманом. Центральне місце у структурі влади посідав гетьман, який уособлював військову, частково законодавчу, судово-адміністративну владу.

До періоду козацької республіки, на думку вітчизняних дослідників, належить і перша вітчизняна “чинна конституція”, якою був Зборівський договір 1649 р. Підставою для таких висновків є положення договору, за яким Україна виступає як окреме державне утворення, з чітко визначеними державними кордонами, територією, військом, судом, православною вірою, мовою, системою державного управління.

Основи правового статусу України у складі Російської імперії відображені в Березневих статтях 1654 р. Козацька республіка в межах її території мала право здійснювати адміністративно-територіальний поділ, створювати свою правову систему і чинити судочинство, мати збройні сили, проводити самостійну внутрішню політику тощо. Щодо її зовнішньополітичної діяльності, то вона відмовлялась від права на самостійні

відносини з Польщею і Туреччиною і зобов'язувалася сплачувати певну суму прибутку в російську казну.

До останнього періоду існування української козацької республіки належить перша демократична конституція України, яка була складена гетьманом Пилипом Орликом і схвалена Військом Запорозьким 5 квітня 1710 р. у м. Бендери. На думку вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, це була найдемократичніша Конституція того часу, реальна модель вільної незалежної держави, що ґрунтувалася на визнанні природного права людини на свободу, самовизначення. Вона проголошувала право українського народу на вільне, без іноземного пригнічення, існування, утверджувала православ'я панівною релігією української держави. За Конституцією П. Орлика, Україна мала стати конституційно-демократичною республікою, організація влади в якій ґрунтувалася б на принципах рівності, виборності, поділу владних функцій.

Значного розвитку українська політична думка набула в другій половині XIX — на початку XX ст. Цей період в історію України увійшов як доба українського національного відродження. Перебування українського народу у складі Російської та Австро-Угорської імперії поставило під загрозу сам факт його існування. Це зумовило підвищений інтерес кращих представників української інтелігенції до таких понять, як народність, нація, її права і роль в політичних процесах.

У зв'язку зі специфікою історичного розвитку та етнопсихологічних характеристик українського народу провідне місце серед політичних течій цього періоду посіло народництво, представлено політичними поглядами М. Грушевського, Р. Лащенка, С. Шелухіна. Світоглядною основою формування цієї течії в українській політичній думці було ставлення до народу як до визначальної суспільної цінності (що було досить логічним в умовах нерозвинутої соціальної структури тогочасного українського суспільства). Вплив на формування українського народництва справили політична програма Кирило-Мефодіївського братства (1845—1847), слав'янофільське народництво М. Костомарова (1817—1885), етнографічна та історико-філологічна діяльність М. Максимовича (1804—1873), хлопоманство В. Антоновича (1834—1908).

Визначення народу як головної суспільної цінності зумовило і зміст народницької програми суспільно-політичних перетворень. Народники бачили Україну народно-демократичною республікою з широкорозвинутою представницькою демократією, визнавали право українського народу на незалежність (зокрема М. Грушевський теоретично та юридично обґрунтував право українського народу на власну державу, довівши, що наш народ існував як окремих історичний, культурний та етнічний суб'єкт), однак бачили Україну національно-культурною автономією у складі демократичної Російської федерації. Народники були прибічниками розвинутого місцевого самоврядування. Економічна програма теоретиків народництва виходила з обстоювання колективного (общинного) начала українського народу і виражалася в негативному ставленні до приватної власності на засоби виробництва.

Під впливом західного лібералізму наприкінці XIX ст. в українській політичній думці також формується ліберальна світоглядна і політико-економічна концепція, обґрунтована в працях М. Драгоманова, Б. Кістяківського, М. Славинського, до певної міри І. Франка).

У 1885 р. з'явився конституційний проект Михайла Драгоманова (1841—1895) "Вольний союз", у якому теоретично обґрунтовувалася концепція суспільства на основі асоціації гармонійно розвинутих особистостей. Особистість розглядалася як визначальна, базисна суспільна цінність, наділена широкими економічними, громадянськими і політичними свободами. М. Драгоманов виступає за демократичну систему організації політичного життя суспільства (державна для народу, а не навпаки), повністю заперечуючи бюрократичний централізм, навіть якщо він демократичний. Натомість мислитель пропонує свій варіант устрою державної влади — її децентралізацію з широкорозвинутими елементами місцевого самоврядування, яке, на його думку, є дієвою основою соціально справедливого суспільства.

Представники українського лібералізму, зокрема М. Драгоманов і М. Славинський, вважали, що пріоритет індивіда в суспільному житті має бути підтверджений: його економічною незалежністю, а тому були прибічниками приватної власності

на засоби виробництва, правовими гарантіями — розробляли принципи побудови правової демократичної республіки (Б. Кістяківський), обстоювали пріоритет загальнолюдських цінностей над національними (робота М. Драгоманова “Чудацькі думки про українську національну справу”).

Щодо статусу України, то українські ліберали були прибічниками її автономно-федералістського стану у складі російської держави. Вони виступали за еволюційний шлях розвитку суспільної системи і “чисті засоби” політичної боротьби, хоча в окремих випадках і допускали революцію.

Певні політичні ідеї, висловлені великим українським “каменярем” Іваном Франком (1856—1916) дають підстави стверджувати про їх ліберальне спрямування. Зокрема І. Франко бачив державу як найширше самоврядування, а соціалізм — як співдружність людей праці, що ґрунтується на господарській рівності, громадських і політичних свободах зі справжнім народовладдям і реальною демократією, “робітники” в його розумінні — всі трудящі, у тому числі селяни, дрібні власники.

Варто зазначити, що концепція українського лібералізму так і не набула виразної, завершеної форми. Тому лібералізм в історичному контексті мав переважно просвітницький характер.

Більш завершеної форми в українській політичній думці цього періоду набув консерватизм, представлений працями В. Липинського, С. Томахівського, В. Кучабського. На думку відомого дослідника політичної історії України І. Лисяка-Рудницького, творчість В’ячеслава Липинського (1882—1931) є найбільшим українським досягненням міжвоєнної доби у сфері суспільно-політичної думки.

В. Липинський та українські консерватори, аналізуючи причину поразки українців у визвольних змаганнях 1917—1920 рр., обґрунтовують ідею побудови незалежної самостійної держави як умову існування української нації. Вони вважали, що без української держави не може бути української нації, оскільки для формування нації (духовної і культурної єдності) потрібно тривале співжиття громадянства на певній території у власній державі. Для успішної побудови держави, на думку

В. Липинського, нація повинна мати більш-менш численну провідну верству — життєздатну еліту, “власну національну аристократію”, яка складається з найсильніших, найздібніших і найавторитетніших осіб з усіх класів суспільства (“Народи, що нездатні творити своїх панів, змушені вічно коритися чужим”, — застерігав В. Липинський). Соціальною основою майбутньої української держави, консерватори бачили соціальні стани, які протягом багатьох століть були носіями українських традицій державності — передусім український хліборобський клас (основа майбутньої державності), робітничий люд, підприємців, інтелігентів, військових.

Необхідною умовою створення української державності фундатор українського консерватизму В. Липинський вважав формування регіональної, політичної, національної єдності українців, що можливе лише на ґрунті територіального патріотизму. У Липинського це — пробудження почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня та інших відмінностей. На його переконання, українцями є всі мешканці України.

Консерватизм В. Липинського та його однодумців виявився в їхніх пошуках майбутньої форми української державності, яка б наслідувала традиції національної державності. Так, зокрема, В. Липинський бачив Україну конституційною монархією у формі гетьманату, С. Томахівський — клерикальною монархією, а В. Кучабський — монархією мілітарною.

Українські консерватори абсолютизували роль держави у суспільстві, критично ставилися до ліберально-демократичних цінностей, а головну причину невдачі становлення української державності в 1917—1920 рр. бачили у відході провідників нації від традицій і зверненні до демократії.

Кінець XIX — початок XX ст. в українській політичній думці представлений також концепціями українського націоналізму. Аналізуючи їх світоглядну суть, український соціолог, публіцист, громадський діяч Ольгерд Бочковський (1884—1939) називає націоналізм XIX ст. націоналізмом, а XX ст. — всенационалізмом. В. Липинський відповідно пропонує розрізняти ці два напрями як патріотизм і націоналізм. Справді, націона-

лізм XIX ст. за змістом є світоглядно-демократичним (ґрунтується на гуманістичних засадах, зважає на етичні норми громадсько-політичного життя), а націоналізм XX ст. — партійно-ідеологічним, або, як його визначав Д. Донцов, “інтегральним”, “чинним” (ґрунтується на прагненні нації до влади, незважаючи на права інших народів, шляхом самоствердження на своїй території і експансії за її межі).

Представниками першого напрямку націоналізму вважають С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Бочковського, С. Рудницького. Для них було характерно: обґрунтування ідеї державного самовизначення України в межах її етнічної території з домінуванням корінного населення; визначення “волі бути нацією і усвідомлення своєї національної належності” основою ствердження національної державності, а національно свідомими елементами, рушійною силою цього процесу — українського селянства, інтелігенції, духовенства, нащадків аристократичних родин; вибір формою реалізації української державності національно-демократичної республіки. Засновником національно-державницького напрямку української політичної думки справедливо вважають С. Дністрянського. Досліджуючи сутність української нації і народу, він чітко відокремив національну ідею (чинник, що об’єднує всіх представників єдиного народу без огляду на державні кордони на основі усвідомлення ними спільної культури, традицій, звичаїв, мови і виявляється в прагненні до самовизначення) від націоналізму (змагання до влади не лише у природних межах свого народу, а й над іншими народами, із запереченням права останніх на вільний політичний розвиток), застерігав від перетворення національної ідеї на націоналістичну.

Партійно-ідеологічний, інтегральний націоналізм представлений в українській політичній думці початку XX ст. поглядами М. Міхновського, М. Сціборського, Д. Донцова. Вони, за винятком деяких розходжень, займали позиції виховання української нації в душі сильної нації-володаря і здійснили спробу обґрунтувати своє бачення українського націоналізму на противагу лібералізму М. Драгоманова та його прибічників. Сформована ними ідеологія спрямовувалася на зміну свідомості українства в умовах втрати ним державності 1917—1920 рр. і

необхідності конкурувати з тоталітарними режимами більшовиків і Ю. Пілсудського їх методами.

Інтегральний, партійний націоналізм бере свій початок у Миколи Міхновського (1873—1924), в праці якого “Самостійна Україна” було проголошено ідею етнічного принципу організації української держави. Проте остаточно як теорія цей напрям націоналізму набув обґрунтування в роботі Дмитра Донцова (1883—1974) “Націоналізм” (1926). Головними підставами “чинного” націоналізму були проголошені: відмова від раціонального світосприйняття і формування ірраціональної віри української нації у своє історичне покликання шляхом зміцнення її волі до життя, до влади, експансії, прагнення до боротьби та усвідомлення її кінечності, романтизм і догматизм, фанатизм і аморальність, якими має бути проникнена національна ідея; визнання за сильними націями права вести за собою інші народи до вдосконалення цивілізації; зміцнення культури і прогресивності, вождизм (творче насильство меншості в процесі суспільного поступу). На думку Д. Донцова, українському націоналізму для того, щоб стати дієвою силою, бракувало ірраціональної віри в історичне покликання свого народу: “Потрібно вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якому вона грозить зникнути, очистити її від сміття і бруду (болота), дати їй яскравий, виразний зміст, зробити з неї степ, навколо якого гуртувалася ціла нація”. Отже, українська ідея має бути всеохоплюючою, тобто повністю заперечувати чужу ідею і право іншого народу на її втілення. Д. Донцов відкидає поняття загальнолюдських цінностей, ідею людяності, оскільки вони не є об’єднавчим фактором нації. Сенса існування нації, на його думку, у боротьбі за подолання іншої нації, у боротьбі за існування.

До певної міри така позиція Д. Донцова та інших представників цього напрямку може бути зрозумілою. Його світоглядна позиція остаточно формувалася в умовах розпорошеності української нації, втрати нею державності, роз’єднаності “її провідників”, умовах формування тоталітарних ідеологій комунізму і фашизму. Проте виправдовування “експансії” нації, “агресії” призводило до виправдання національного гноблення, права сильних націй диктувати свою волю слабшим, що спричинило вилучення з національної ідеології етичних засад, відмову від

плюралізму, загальнолюдських норм і цінностей. У кінцевому результаті було створено той самий "тоталітарний" світогляд, але вже з національним забарвленням.

До 20-х років ХХ ст. належать і певні спроби поєднання української національної ідеї з ідеєю соціальної революції, що втілюється в політичних концепціях українського комунізму, до яких дослідники відносять ліву течію в УСДРП (Миронович, Кас'яненко, Слинко), "самостійників" усередині КПУ (В. Шахрай, М. Скрипник, С. Мазлак), УКП (б) так званих "боротьбистів" (Г. Михайличенко, В. Еллан-Блакитний, А. Заливчий). Вони виступали з позиції самостійності України як передумови здійснення комуністичної революції, вважали, що соціальні перетворення мають відбуватися в контексті національних (економічні й соціальні зміни неможливі без національного відродження); підтримуючи російський пролетаріат, застерігали його від дотримання проімперської політики російського самодержавства. Однак існування цих течій українського комунізму під тиском більшовицької ідеології і політики не могло бути тривалим, більше того, певної соціальної опори для самостійництва в КПУ також не було (кількість українців у ній у цей період не була визначальною). Із середини 20-х років, коли КПУ стає територіальною частиною РКП (б), український комунізм репрезентували поодинокі праці М. Скрипника, М. Хвильового, М. Волобуєва.

Надмірна ідеологізація політики за часів радянського ладу визначила і певне її тлумачення в наукових концепціях і теоріях. Домінування марксистсько-ленінського підходу до визначення політики і влади обмежувало творчий пошук науковців у використанні світового досвіду дослідження цих явищ. На жаль, автори деяких наукових публікацій останніх років з проблем політики і політичних явищ зосереджуються в основному на аналізі їхніх наслідків, а не сутності.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте основні етапи розвитку української політичної думки.
2. Охарактеризуйте особливості політичної думки періоду Київської Русі.
3. Проаналізуйте творчість найяскравіших представників політичної думки України періоду козацької республіки Б. Хмельницького.
4. Порівняйте наслідки впливу на процеси формування національної свідомості та становлення національної державності двох напрямів (консервативно-просвітницького та національно-державницького) розвитку політичної думки доби козацької державності.
5. Охарактеризуйте напрями розвитку української політичної думки періоду українського національного відродження.
6. Визначте ідеологічні засади кожного з напрямів української політичної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст.
7. Визначте особливості сучасного стану розвитку політичних наук в Україні.

Рекомендована література

1. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки / В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко. — К. : Основи, 1998. — 718 с.
2. Гаєвський Б.А. Сучасна українська політологія : навч. посіб. / Б.А. Гаєвський. — К. : МАУП, 1999. — 268 с.
3. Дегтярев А.А. Политика как сфера общественной жизни (концептуальные подходы) / А.А. Дегтярев // Соц.-полит. журн. — 1997. — № 2.
4. Ильин В.В. О природе политики / В.В. Ильин // Вестн. МГУ. — (Сер. Полит. науки). — 1995. — № 2.

5. История политических и правовых учений / [под ред. В.С. Нерсисянца]. — М. : Политиздат, 1996. — 460 с.
6. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. — К. : Тандем, 2000.
7. Логунова М.М. Сучасні концептуальні засади теорії політики : навч. посіб. / М.М. Лагунова, В.А. Шахов, М.Ф. Шевченко. — К., 2000.
8. Лузан А.О. Політика і суспільство / А.О. Лузан // Політол. читання. — 1993. — № 1.
9. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. — К. : Генеза, 1997. — 400 с.
10. Політологія. Кінець ХІХ — перша половина ХХ ст. : хрестоматія / [за ред. О.І. Семківа]. — Л. : Світ, 1996. — 800 с.
11. Політологія: історія та методологія / В.П. Андрущенко, В.Г. Антонечко, Л.О. Ануфрієв та ін. ; за ред. Ф.М. Кирилюка. — К. : Здоров'я, 2000. — 632 с.
12. Політологія : підручник / [за заг. ред. проф. В.Г. Кременя, проф. М.І. Горлача. — Х. : Єдиноріг, 2002. — С. 91—124.
13. Політологія : підруч. для студ. вищих навч. закл. / [за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенька]. — К. : Академія, 2001. — С. 68—88.
14. Политология : хрестоматія / [под ред. М.А. Василика]. — М. : Гардарика, 2000. — 843 с.
15. Потульницький В.А. Теорія української політології : курс лекцій / В.А. Потульницький — К. : Либідь, 1993. — 192 с.
16. Пригожий А.И. Что есть политика? (Политологические тезисы) / А.И. Пригожий // Общественные науки и современность. — 1996. — № 5.

Розділ 2

ФОРМИ ТА ЗАСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ
ПОЛІТИКИ

Визначення ролі та місця політики в суспільному житті, її сутності як важливого чинника історичної творчості є важливим аспектом політичної теорії, але не можуть бути повними без аналізу історичної динаміки розвитку форм та засобів її здійснення. Це можна зробити лише в межах теорії суспільного розвитку, оскільки становлення форм та засобів реалізації політики залежить від форм суспільних відносин і стадій, на яких перебуває суспільна організація. Завдання політології полягає в тому, щоб систематизувати, узагальнити все розмаїття політичного життя суспільства, шляхом виявлення та пізнання необхідних, закономірних зв'язків між різними елементами політичної системи суспільства.

2.1. Політична система суспільства: сутність та структура

Система — одне з основних понять політології, яке дає змогу скласти уявлення про суспільний устрій у вигляді його абстрактної, спрощеної моделі чи окремих елементів. Це поняття запозичили з інформатики й кібернетики американські вчені Г. Алмонд, Д. Істон, В. Мітчелл, вважаючи його універсальною категорією наукового аналізу, яка охоплює всі типи дій та орієнтацій, усю сукупність взаємопов'язаних елементів, які становлять вироблення політичних рішень. Отже, політологія розглядає систему як єдність структури (соціально-політичних інститутів) і процесів (поведінки спільнот та індивідів) за умови, що кожен відіграє свою роль у забезпеченні стабільності всієї системи.

Політичну систему суспільства досліджували протягом багатьох століть, починаючи від Арістотеля. Але вагомих результатів було досягнуто лише у ХХ ст. після застосування американським теоретиком Д. Істоном методу системного аналізу. Це дало можливість вченим перейти від вивчення фактів до вироблення загальної теорії, позаяк окремі факти мають значення лише в межах загальних моделей, які сприяють чіткому уявленню про функціонування політичних систем.

Не менш цікаві ідеї висловив і американський політолог Г. Алмонд. Політичну систему він розглядає як набір ролей, що взаємодіють, або як рольову структуру.

Моделі функціонування політичної системи розробляли також американський соціолог Толкот Парсонс (1902—1979), американо-канадський політолог Девід Істон (нар. 1917 р.) та інші західні вчені. Кожне суспільство є сукупністю підсистем (сфер): виробничої, соціальної, духовної, політичної, до якої належать інститути держави і влади. Політичну підсистему (систему) від інших відрізняють такі характерні риси: неперервність, ієрархічна координація діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення визначених цілей; дія механізму вирішення соціальних конфліктів і суперечностей та гармоні-

зації суспільних відносин; досягнення консенсусу різних суспільних сил щодо основних цінностей, цілей та напрямів суспільного розвитку.

До структури політичної системи належать такі елементи.

- *Політичні відносини* — це відносини між суб'єктами політики в процесі завоювання та утримання політичної влади, реалізації суспільних інтересів у сфері політики.

- *Політична організація суспільства*, яка виростає з політичних відносин. До неї належать: державно-правові органи, політичні партії, політичні рухи, масові суспільні організації, трудові колективи та об'єднання. Визначальним елементом політичної організації суспільства, її ядром є держава з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади та збройними силами.

- *Трудові колективи*, які створені для виконання виробничих завдань, але за певних умов вони можуть стати й політичними суб'єктами, коли економічні методи вирішення питань стають неефективними і колектив перебирає на себе політичні функції й має бути спроможний ухвалити самостійне політичне рішення, мати засоби й можливості для його реалізації.

- *Громадські організації та рухи* мають на меті вирішення політичних проблем, задоволення й захист потреб та інтересів своїх членів, відіграють вирішальну роль у політичному житті. Кожне з професійних, молодіжних, творчих та інших добровільних об'єднань має статут із чітко визначеними завданнями в межах чинних державних законів.

- *Засоби масової інформації* є активним і самостійним елементом політичної системи суспільства і в демократичних країнах відіграють роль “четвертої влади”.

- *Політичні принципи й норми*. Їх призначення полягає у формуванні політичної поведінки та свідомості людини відповідно до цілей і завдань політичної системи. Закріплені в Конституції, законах, кодексах, законодавчих актах політичні принципи й норми регулюють політичні відносини, визначають дозволене і недозволене під кутом зору зміцнення правлячого режиму.

- *Політична свідомість*, будучи важливим елементом політичної системи, формується під впливом соціальної та полі-

тичної практики. Вона постає як сукупність політичних ідей, уявлень, традицій, відображених у політичних документах, правових нормах, як частина суспільної свідомості.

• *Політична культура* — сукупність стійких соціально-психологічних установок, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, класів і окремих громадян, які стосуються їх відносин із політичною владою. Вона зумовлена історичним досвідом політичного розвитку суспільства, охоплює рівень знань і уявлень про політику й емоційне ставлення до неї, що мотивує політичну активність громадян.

Специфіка функціонування будь-якого суспільства виявляється через функції політичної системи:

- вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;
- організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм;
- координація окремих елементів суспільства;
- політична соціалізація (залучення людини до політичної діяльності суспільства);
- артикуляція інтересів (висунення вимог до осіб, які виробляють політику);
- агрегування інтересів (узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення);
- стабілізація (забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи загалом).

Кожна політична система має свої ознаки й характеристики, форми й типи. Для з'ясування того, як вони формуються, чим відрізняються або що мають подібного, політологія їх класифікує.

Ця практика була започаткована ще за Платона, який вирізняв аристократію, тимократію (владу шанобливців), олігархію (владу меншості), демократію та тиранію. Арістотель розширив класифікацію форм правління, запропонувавши шестичленну систему: монархія — тиранія, аристократія — олігархія, поліція — демократія. Пізніше марксизм вивів типологію із соціально-економічних структур суспільства: рабовласницька, феодальна, буржуазна й соціалістична системи. У сучасній західній політичній науці розглядають такі типи

політичних систем: військові та громадські, консервативні й такі, що трансформуються; закриті й відкриті; завершені й не-завершені; мікроскопічні, макроскопічні та глобальні; традиційні й модернізовані; демократичні, авторитарні й тоталітарні. Звичайно, це — різні класифікації, кожна з яких базується на власній ознаці. Французький політолог Ж. Блондель вирізняє п'ять типів політичних систем: ліберальні демократії, радикально-авторитарні (комуністичні), традиційні, популістські (властиві країнам третього світу), авторитарно-консервативні. Американський учений Г. Алмонд визначив чотири типи систем: англо-американську, континентально-європейську та індустріальну, або частково індустріальну, тоталітарну, Дж. Коулмен поділяв системи на конкурентні, напівконкурентні та авторитарні. Російський учений К. Гаджієв визначив такі типи залежно від співвідношення різних гілок влади: монархія, республіка та їх різновиди.

Усі названі типології є умовними. Насправді не існує "чистого" типу політичних систем, оскільки всі вони насамперед є результатом свідомих зусиль людей, що живуть у певний час у певному місці. До того ж політична система — своєрідне утворення, особливості якого визначаються історичними, економічними, культурними та іншими умовами.

Україна, як й інші постсоціалістичні країни, перебуває на етапі трансформації своєї суспільно-політичної системи. Йдеться про перехід від авторитаризму до демократії.

З огляду на реалії й особливості суспільного життя в Україні, становлення та розвиток її політичної системи характеризується такими параметрами:

- подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин шляхом відкриття максимального простору для самоврядування суспільства на всіх рівнях його соціально-політичної організації;
- побудова справді демократичної, соціальної, правової держави з ефективним парламентом, професійним висококваліфікованим урядом, незалежними судовими органами;
- формування інститутів громадянського суспільства як співтовариства вільних людей і їх самодіяльних організацій, політичних партій, рухів, профспілок, кооперативів, асоціацій;

- розвиток політичної свідомості та політичної культури суспільства й особистості як на загальнодержавному, так і на побутовому рівнях;
- забезпечення необхідних умов для вільного розвитку націй та етносів, формування та підвищення політичної свідомості й самосвідомості, національної культури;
- удосконалення діяльності ЗМІ, підвищення їх ролі в регулюванні політичних відносин, управлінні суспільством, формуванні політичної свідомості та політичної культури суспільства і кожного громадянина;
- своєчасне самооновлення політичної системи з урахуванням внутрішнього та міжнародного становища України (постійна самоадаптація).

Гармонізація політичної системи українського суспільства разом з ефективними економічними перетвореннями має забезпечити політичну та економічну безпеку держави, високий життєвий рівень її громадян.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Проаналізуйте взаємозв'язок чинників стабілізації та дестабілізації політичних систем.
2. Порівняйте умови функціонування суспільних інститутів за різних типів політичних систем сучасності.
3. Які чинники впливають на трансформацію політичних систем у сучасній Україні?
4. У чому полягають, на вашу думку, основні функції політичних систем суспільства?
5. Назвіть основні типи політичної системи сучасності.
6. Назвіть і проаналізуйте конституційні суспільно-політичні інститути України.

2.2. Становлення і розвиток держави та її форм

Підкреслюючи загальноновизнану важливість держави як форми суспільної організації, слід зазначити, що серед суспільствознавців немає одностайності щодо причин її появи. Є значна кількість різноманітних підходів та теорій стосовно генезису, сутності держави.

Прихильники "географічного детермінізму" (Л.І. Мечников, Е. Хантінгтон) вважали вирішальними у визначенні темпів та напрямку суспільно-політичної еволюції суто географічні чинники (клімат, ландшафт, природні ресурси тощо). На відміну від них, представники демографічного підходу намагаються довести, що головною причиною суспільних процесів, зокрема й тих, які пов'язані з виникненням держави, є зростання народонаселення. З цими двома підходами перегукується теорія насильства, одним із засновників якої був видатний австрійський соціолог Людвіг фон Гумплович, який, зокрема, вважав, що чи не найважливішим чинником державотворення були війни і територіальні завоювання, а сама держава виникла насамперед внаслідок завоювання землеробів кочівниками.

Автори різноманітних теологічних теорій стверджують, що держава дарована Богом. Так, скажімо, Г. Гегель розглядав державу не тільки як відображення розуму, втілення моральної ідеї, а й вважав її ходою Бога у світі. А засновник сакральної (магічної) теорії, англійський релігієзнавець Дж. Фрезер стверджував, що в основі будь-якої влади є віра людей у чудотворну силу її носіїв, яка й згуртувала людей у певні спільноти, що саме з релігійних ритуалів виникли певні організаційні структури, сформувалося централізоване підпорядкування людини. Нарешті, прихильники техніко-економічних теорій походження держави вважають, що розпад первісного суспільства і виникнення держави були пов'язані з виникненням виробничих (замість збиральних) видів господарювання. Саме перехід до землеробства і тваринництва автоматично спричинив значне зростання виробництва, що й привело до збільшен-

ня населення, поглиблення спеціалізації праці, соціальної і майнової нерівності і, зрештою, до виникнення держави.

Цей перелік не обмежує всієї кількості теорій походження держави. Так звана патріархальна теорія доводить, що держава походить від сім'ї, яка розширилася. Теорія обруча стверджує, що держава стягує своїх громадян, як дошки бочки стягує обруч. Натомість психологічна теорія доводить, що поява держави зумовлена необхідністю володарювання однієї, більш сильної, частини населення над іншою — психологічно слабшою.

Прихильники контрактної теорії походження держави, або теорії суспільного договору, виходять із того, що головним чинником виникнення держави є схильність людей до творчих, узгоджених дій, які привели до укладання угоди про свідоме самообмеження своєї свободи на користь загальних інтересів, суспільного співіснування. Люди домовилися встановити над собою інституцію — державу, яка б відповідала за дотримання порядку, здійснення загальних інтересів і вимогам якої (у межах цієї відповідальності) вони б підкорялися.

Саме таку позицію поділяли такі видатні мислителі, як Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо та ін. Так, Т. Гоббс обстоював розуміння держави як певної машини, штучної конструкції, яку навмисно створили люди. Вона, як стверджував Ж.-Ж. Руссо, об'єднуючи всі групи людей, має захищати особистість і власність.

Втіленням цієї філософії є започаткована у другій половині XVIII ст. у Західній Європі та Америці практика свідомого конструювання держави, цілеспрямованого визначення форми державного устрою, політичної системи, мережі органів влади. Поступово набирає поширення практика прийняття конституцій і взагалі кодифікації права, змін конституцій, прийняття поправок до них, переоблаштування держави шляхом революцій, реформ, референдумів тощо.

Класова теорія походження держави багато в чому перегукується з техніко-економічними теоріями. В основу класового підходу покладено твердження, згідно з яким виникнення держави пов'язане з процесами поглиблення поділу праці та глибоким соціальним розмежуванням суспільства на протилежні класи. Первісна община перетворилася на селянську, базовану

не на колективній, а на приватній власності на засоби виробництва, що стало прогресивним кроком, оскільки стимулювало розвиток виробництва. Водночас приватна власність зумовила економічну нерівність сімей та посилення влади вождів і воєначальників. З'явилися зачатки спадкової влади.

Отже, на зміну первісному колективізму та взаємодопомозі людей прийшли роз'єднаність, боротьба за владу та привілеї. Держава формувалася в умовах класових сутичок і ставала, згідно із загальним правом, організацією наймогутнішого, економічно панівного класу, який за її допомогою перетворювався також на політично панівний клас і здобував, таким чином, нові засоби для експлуатації пригніченого класу. Звідси прихильники класового підходу й визначають державу не тільки як інститут політичної системи, що здійснює управління суспільством, охороняє його економічну і соціальну структури, а й як інститут класового панування і гноблення, як машину "для гноблення одного класу іншим".

Отже, питання про походження та сутність держави залишається остаточно не вирішеним.

Традиційно вважають, що першою основою людської організації була родина, тобто зв'язок чоловіка з жінкою, до якого долучалися згодом їхні діти і могли долучатися їхні батьки. Подібні думки висловлював ще Арістотель.

Родинний союз був у той час і об'єднанням господарського характеру, оскільки саме в ньому людина вперше почала вирішувати свої господарські завдання і зробила перші кроки до поділу праці між членами родини, покладаючи виконання певних специфічних завдань на її окремих членів. Родинний союз був також першим об'єднанням оборонного характеру, члени якого спільними зусиллями захищали одне від одного від нападів диких тварин або сусідніх людських родин.

Процеси об'єднання сил членів родини для досягнення спільних завдань та поділу їхніх господарських і оборонних завдань і поділу праці, поволі змінюючись, поступово вели до вдосконалення та ускладнення організації родинного життя, що на певному етапі створило можливість переходу до наступного етапу суспільної організації — об'єднання кількох родин у рід.

У роді докорінно змінюються функції його голови — родового старшини, який має вже справу з більшим і складнішим людським колективом і має враховувати та вирішувати численні конфлікти поміж його членами і запобігати цим конфліктам доцільною і справедливою організацією суспільного життя. Тобто в обов'язках родового старшини вже виявляються потяжки судової та адміністративної діяльності. Слід мати на увазі й те, що рід має вже більш складні відносини з іншими людськими громадами, які також об'єдналися в родові союзи і часто-густо ставали досить небезпечними сусідами. Так постає потреба у військовій справі, у виокремленні людей, які спеціально цю справу опановували і здійснювали збройний захист свого роду.

Зрозуміло, що цей суспільний союз потребує вже складніших приписів і правил, які регулюють його життя. Все це суспільство значними економічними змінами в самій організації господарства, коли все більш чітким стає суспільний поділ праці і відбувається суспільна диференціація всередині самої людської громади, що породжує вже й певні соціальні суперечності між окремими членами роду.

Слід зазначити, що між родами були не тільки боротьба і ворожнеча. Мирні відносини, що скріплюються подружніми зв'язками між членами різних родів, утворюють підставу для перших об'єднань. Цьому ж сприяють певні обставини, які вимагають концентрації збройної сили кількох родів для боротьби з особливо сильними і небезпечними ворогами. Виникають передумови для становлення військових союзів між декількома родами, що сприяє поширенню зв'язків між ними, робить їх більш сталими й постійними, що, у свою чергу, приводить до появи нової, складнішої форми людського союзу — племені. Плем'я є спільнотою, що має родову основу, коли об'єднуються кілька родин, які передають частину своїх функцій, зокрема військових та судових, племінній владі. Процес диференціації суспільного життя поглиблюється й охоплює все нові сфери життя. Племінна організація суспільного життя і є тією стадією суспільної організації, яка поступово переростає в державу. Саме плем'я, яке осіло на певній території, закріпило її за собою, стає організацією державного типу, яка має всі основні

складники держави: територію, населення, що постійно проживає на цій території, владу, яка в межах цієї території підкорює собі це населення. Певним критерієм державної організації як форми, що заступила собою племінний союз, слід вважати те, що держава має справу не з населенням, об'єднаним за племінними зв'язками, а з певним народом. Це означає, що в новій державній організації зникає поділ населення на окремі роди, які вели свій початок від спільних предків. На противагу старим родовим і племінним ознакам, які скріплювали колишню племінну організацію, державна організація об'єднує під кермом єдиної на певній території влади все населення. Спільна мова, спільні культурні риси, спільна історична традиція, побудована на матеріалі попередніх етапів у розвитку певної держави, об'єднують нащадків колишніх окремих племен у одне ціле, причому момент усвідомлення належності до цього цілого, народжуючись на певному етапі розвитку цього суспільства, далі стає могутнім фактором, що об'єднує суспільство й підтримує сталість його існування. Це почуття народної єдності на певних етапах виявляється у вигляді потужного руху за створення нової, спільної для всього народу, суспільної організації, за звільнення всіх частин цього народу від інших держав, за створення своєї державної організації.

Звідси можна окреслити такі основні складники чи ознаки держави:

- наявність особливої системи органів і закладів (механізми держави, які здійснюють владні функції);
- право, яке закріплює певну систему норм;
- певна територія з населенням, на яких поширюється право цієї держави.

Слід особливо підкреслити роль держави як центральної ланки всієї суспільної організації на чолі з одноосібним або колективним правителем, органами виконавчої, законодавчої та судової влади й обширною вертикальною системою управління, за допомогою якої здійснюється влада, охороняється чинний лад та забезпечується нормальне життя людей.

Отже, держава — це багатоаспектний інститут, який з одного боку є особливим апаратом управління суспільством, а з ін-

шого — асоціацією всіх членів суспільства, розташованого на окремій території.

Відповідно до свого призначення, держава виконує певні функції, під якими розуміються основні напрями її діяльності. Ці функції традиційно поділяють на внутрішні та зовнішні.

Основними внутрішніми функціями держави є:

- організаційно-управлінські;
- економічні;
- національно-інтеграційні;
- демографічні;
- культурно-виховні;
- правоохоронні;
- екологічні.

Щодо зовнішніх функцій держави, то до них, як правило, відносять дипломатичну функцію (встановлення широких, стійких економічних, політичних, культурних та інших зв'язків з іншими країнами, діяльність у міжнародних організаціях і т. ін.) та оборону.

Водночас необхідно зазначити, що поділ функцій держави на внутрішні і зовнішні має певною мірою умовний характер, оскільки будь-яка функція держави завжди несе реальне як внутрішнє, так і зовнішнє політичне навантаження. Все це дає можливість розглядати державу як всеохопну, універсальну політичну організацію, політичну оболонку суспільства, його устрій. Така політична організація — держава має певний механізм, який є комплексом відповідних органів і забезпечує виконання нею своїх функцій. Ідеться про законодавчі, виконавчі, розпорядчі та правоохоронні судові органи, державну безпеку, збройні сили, органи зовнішніх зносин.

У процесі становлення та розвитку держави формуються не лише її сутність та зміст, а й форми — державний устрій та форма правління.

У формі держави відображені її соціальна природа, характер функцій, які вона виконує, мета, досягненню якої підпорядкована її діяльність. Форми держави складаються під впливом багатьох факторів, таких як співвідношення класових сил, історичних традицій, геополітичних умов та особистого характеру державних лідерів тощо.

Розрізняють дві основні форми державного правління: монархію та республіку. Монархія характеризується тим, що влада глави держави (короля, імператора та ін.) передається у спадок і не є похідною від будь-якої іншої влади, органу чи виборців.

Монархія як форма правління має декілька різновидів.

• *Абсолютна монархія* характеризується всевладдям глави держави (монарха) та відсутністю конституційного ладу. Монарх концентрує у своїх руках всі гілки влади — законодавчу, виконавчу та судову.

• *Конституційна монархія* характеризується обмеженням повноважень глави держави, більш-менш розвинутими рисами конституційного ладу. Конституція, обмежуючи всевладдя монарха, закріплює принцип поділу влади на гілки.

• *Дуалістична монархія* характеризується поділом влади між монархом і парламентом. Повноваження монарха обмежені в основному у сфері законодавчої влади, але досить широкі у сфері виконавчої влади. Ця форма правління була характерна для деяких держав XIX ст. (Німеччини за конституцією 1871 р., Японії за конституцією 1889 р.).

• *Парламентська монархія*, суть якої полягає в тому, що законодавча влада практично повністю належить парламенту, влада монарха значно обмежена також у сфері управління. Нині парламентська монархія існує та ефективно діє в багатьох країнах: Великій Британії, Нідерландах, Бельгії, Швеції, Норвегії, Данії, Іспанії, Японії.

Республіка (від лат. *res* — справа і *publikus* — всенародний) — форма правління, за якої вища державна влада належить виборному представницькому органу. Глава держави та всі владні органи є виборними на певний визначений термін. За умови республіканського правління саме народ визнається носієм влади, яку він делегує виборним органам.

Є три різновиди республіки: президентська, парламентська та змішана, або президентсько-парламентська.

Президентська республіка (наприклад, США, Бразилія) характеризується значною роллю президента в системі державних органів:

- він одночасно є главою держави та главою уряду, немає поста прем'єр-міністра;
 - уряд формується непарламентським шляхом: президент призначає його членів незалежно від парламенту (у США зі схваленням сенату);
 - міністри зобов'язані проводити політику, визначену президентом і несуть перед ним відповідальність;
 - президент має право на проведення референдуму.
- У президентській республіці главу уряду обирають незалежно від парламенту: або особливою колегією виборщиків, яку обирає народ, або прямими виборами громадян. Такий порядок виборів означає отримання главою держави "прямого мандату" народу, що дає змогу президенту та його уряду правити, не особливо зважаючи на парламент. Більше того, президент наділяється правом вето на закони, які приймає парламент, і користується цим правом досить часто.

Характерною рисою президентської республіки є чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчо-розпорядчу та судову. Кожна гілка влади наділена значною самостійністю у вирішенні суспільних справ, а їхні відносини між собою регулюються системою принципів стримування й противаг.

Парламентська республіка (Італія, Австралія, ФРН та ін.) характеризується переважною роллю парламенту та обраного ним уряду. Їй властива низка ознак:

- глава держави виконує в системі державних органів насамперед представницькі функції, хоча його повноваження юридично можуть бути досить широкими;
- уряд формується на широкій парламентській основі, з числа представників або коаліцій партій, що мають більшість місць у парламенті. Якщо президенту і надано право призначати членів уряду, то лише з дотриманням цього правила. Вотум недовіри уряду з боку парламенту тягне за собою або відставку уряду, або розпуск парламенту та проведення дострокових виборів;
- уряд, що формується із партій парламентської більшості, отримуючи вотум довіри, за допомогою партійної дисципліни спрямовує діяльність цієї більшості й тим самим набуває контролю над парламентом у цілому;

- уряд здійснює управління країною, а глава уряду (прем'єр-міністр, канцлер та ін.) стає фактично першою особою в державі;
- парламент, поряд із виданням законів та затвердженням державного бюджету, наділений правом контролю за діяльністю уряду;

• президент парламентської республіки, як правило, обирається у парламенті, але в окремих випадках і загальним голосуванням (Австрія). Повноваження президента, крім суто представницьких, здійснюються, як правило, за згодою уряду.

Змішана (або президентсько-парламентська) форма республіканського правління є комбінацією двох попередніх форм. Формально центральні органи функціонують за схемою парламентської системи, але президент обирається загальним голосуванням, він призначає за згодою парламенту прем'єр-міністра та уряд, глава якого є відповідальним перед президентом, але підконтрольний парламенту, який може висловити йому недовіру. У такій системі переважають риси президентської форми правління з пріоритетом виконавчої влади над законодавчою (Франція, Фінляндія, Португалія, Польща, Росія).

Наприклад у Франції, Президент має значні повноваження, але уряд відповідальний перед Національними зборами. Якщо більшість Національних зборів вступає в конфлікт із главою уряду, вони мають право звільнити його з посади щоб запобігти парламентській кризі. Це дає змогу парламенту реально контролювати виконавчу владу. Водночас президент має конституційне право розпуску Національних зборів та проведення нових парламентських виборів. Проте, якщо президент не знаходить спільної мови з новообраним парламентом, то він мусять подати у відставку. Фактично змішана форма республіканського правління — це можливість переходу від президентської форми, за умовою згоди між президентом держави і законодавчим органом, до парламентської, коли політична орієнтація Президента держави та парламенту не збігається.

У Конституції України не зафіксовано форми державного правління, але її зміст дає можливість зробити висновок, що за основними ознаками вона є президентсько-парламентською. Президент не тільки є главою держави і гарантом її сувереніте-

ту, а й забезпечує державну незалежність, національну безпеку, правонаступництво держави, призначає референдум щодо змін Конституції, має право припинити повноваження Верховної Ради, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Саме він призначає за згодою Верховної Ради прем'єр-міністра, а за його поданням — членів Кабінету Міністрів України. При цьому Кабінет Міністрів відповідає перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді, яка, у свою чергу, може висловити недовіру Кабінету Міністрів, що має своїм наслідком його відставку. Президент призначає за згодою Верховної Ради Генерального прокурора України та звільняє його з посади, є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил і здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави тощо.

Президент — центральна фігура у системі вищих органів влади. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних властей, є гарантом національної незалежності, цілісності території, дотримання угод. Проте слід зазначити, що в Конституції України не прописана відповідальність Президента, що є важливим моментом для визначення форми державного правління. Отже, можна зробити висновок, що форма державного правління в Україні перебуває на етапі становлення, про що й свідчать ініціативи щодо конституційної та політичної реформ.

Своєрідною формою правління характеризується Швейцарія, в якій функції глави держави здійснюються колегіальним органом — Федеральною радою із семи осіб, яку обирає парламент на широкій коаліційній основі. У Федеральній раді головує президент, що обирається терміном на один рік зі складу її членів (по черзі) і здійснює суто представницькі функції. Принципу парламентської відповідальності уряду у Швейцарії немає.

Держави поділяються також і за формою державного устрою, під якою розуміють територіально-політичну організацію держави, яка включає політико-правовий статус її частин і принципів взаємовідносин центральних і регіональних державних органів. Відомі дві основні форми державного устрою: унітарна та федеративна.

Найбільш поширеними є унітарні держави. Унітаризм (від лат. *unitas* — єдність) — це принцип державної організації, згідно з яким держава поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, але вони не мають політичної самостійності. Для цієї форми державного устрою характерні такі ознаки: єдина конституція і єдина правова система; єдина система вищих органів державної влади; єдине громадянство; адміністративно-територіальні одиниці зі своїми органами управління, підпорядковані центральним органам влади.

Федеративна форма державного устрою — це державна організація, яка складається з кількох державних утворень, кожне з яких має власну компетенцію і свою систему законодавчих, виконавчих і судових органів. Серед ознак федерації виокремлюють такі: федерація складається з державних утворень (штати, землі, кантони, провінції, республіки та ін.); вони є її суб'єктами і мають власне коло повноважень, але не мають повного політичного суверенітету; суб'єкти федерації мають власні конституції і закони, узгоджені з федеральними конституцією та законами; у федеральних законодавчих органах забезпечується особливе представництво від суб'єктів федерації; можливе подвійне громадянство. Федеративна форма державного устрою існує в таких державах, як США, Канада, Швейцарія, ФРН, Австралія, Росія та ін.

Відома і така форма державного устрою, як конфедерація, що є міждержавним союзом. Це форма взаємовідносин між державами, за якої кожна з них, зберігаючи свою самостійність, об'єднується з іншими державами в союз, у компетенцію якого передається обмежена кількість важливих питань (наприклад, оборона, зовнішньополітична діяльність, екологія). Сам термін використовується в назві швейцарської держави, яка із зазначеного часу має федеративний устрій. У ХХ ст. прикладами конфедерації можуть бути Об'єднана Арабська Республіка у складі Єгипту та Сирії (1958—1961), Сенегамбія у складі Сенегалу та Гамбії (1982—1989), Європейський Союз, який поступово набуває ознак федерації.

Багатий історичний досвід різних держав показує, що в політичному середовищі зневажання інтересами і потребами окремих етносів (національних груп) не може тривати довго.

Настає час, коли їхнє нівельоване національне життя породжує конфлікти, спрямовані в одних випадках на збереження та зміцнення давно створених та освячених віковою традицією державних організацій (наприклад, Велика Британія, Франція, Іспанія та деякі інші країни Європи в XIX—XX ст.), а в інших — на ліквідацію роздрібнення або звільнення від панування корінних етносів інших держав та створення єдиних національних держав.

Складність національних проблем, відсутність надійних наукових методів та засобів їх вирішення висувають на перший план необхідність розробки і впровадження державної національної політики — цілеспрямованої діяльності державних органів, партій та громадських організацій з регулювання міжнаціональних відносин та розв'язання наявних проблем. Найсамперед необхідно розробити основні політичні принципи міжнаціональних відносин, до яких належать: свобода національного самовизначення; переважання прав особи над правами етносу, нації; гармонізація національних та інтернаціональних інтересів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть форми правління та державного устрою зазначених країн: США, Індія, Німеччина, Японія, Оман.
2. Які функції та ознаки держави?
3. Які типи держав є у сучасному світі?
4. Дайте характеристику конституційного статусу Президента України.
5. Назвіть ознаки унітарної, федеративної та конфедеративної держави.

2.3. Правова держава та громадянське суспільство

Процес становлення демократичної держави є прямим наслідком формування самоорганізуючих суспільних начал, які не потребують патерналістського втручання, діють на принципах ефективності, доцільності, а громадяни власними зусиллями спроможні та зацікавлені підтримувати ефективний соціальний порядок.

Така система суспільних відносин у соціології та політології отримала назву громадянського суспільства. Слід, однак, зазначити, що досить часто сам термін “громадянське суспільство” вживається як у вузькому, так і в широкому значенні. У широкому розумінні громадянське суспільство ототожнюється безпосередньо з усіма його структурами, неохопленими державою і незалежними від неї. Але за такого трактування громадянське суспільство сумісне не лише з демократією, а й з авторитаризмом, і лише тоталітаризм означає його часткове поглинання політичною владою.

З часу першого згадування в “Політиці” Арістотеля трактування поняття громадянського суспільства характеризується широтою і неоднозначністю. Розглянемо лише декілька підходів до його визначення. Для Дж. Локка, зокрема, це була форма державності з певним соціально-економічним і духовним змістом. Г. Гегель бачив “громадянське суспільство” як перехідну форму людської спільності (між сім'єю і державою), що забезпечує життєдіяльність суспільства і реалізацію громадянських прав. Французький історик, соціолог і політичний діяч А. де Токвіль (1805—1859) характеризував “громадське суспільство” як позадержавну сферу соціуму. Сьогодні серед політологів теж немає єдності у визначенні цього явища. Так, одні з них визначають його як неполітичну сферу, а саме як сукупність неполітичних відносин у суспільстві, тобто економічних, духовно-моральних, релігійних, національних тощо. Інші — трактують громадянське суспільство як суто політичне явище.

На нашу думку, громадянське суспільство є окремою формою суспільної організації. Громадянське суспільство виникає і формується природно, з ініціативи економічно вільних громадян, для яких роль лише вірнопідданих влади уже надто мала. Вільні громадяни-власники мають вищі потреби, більш розвинуте почуття власної гідності, щоб миритися з простою роллю виконавців розпоряджень з боку влади, а тому здатні взяти на себе як економічну, так і політичну відповідальність.

Отже, громадянське суспільство є особливою формою суспільної організації, яка постала в результаті тривалої історичної еволюції суспільства, коли відносини монарха з підданими в абсолютистській державі почали перетворюватися на правові відносини, і коли конституційна правова держава силою своєї законодавчої влади створює умови для функціонування громадських об'єднань, незалежних від державних структур та господарських одиниць.

Усвідомлення потреби таких радикальних змін було зумовлено упертою боротьбою пригнічених за свої права й ідейними настановами про принципову рівність усіх людей від народження та необхідність захисту найслабших членів суспільної організації. В результаті цього у правничих системах країн з'явилися цілі збірки невідомих попереднім епохам постанов і законів про "трудова" чи "соціальне право", які містять приписи, що регулюють порядок і умови найманої праці, такі як тривалість робочого дня, право на оплачувану відпустку, заборона чи обмеження тривалості праці неповнолітніх, право робітників на організацію професійних спілок і колективів, право на пенсію, охорону інтересів працівника під час хвороби, порядок відшкодування за інвалідність, що виникла внаслідок умов праці на виробництві, форма розгляду й розв'язання конфліктів, які виникають між підприємцем і окремим робітником чи цілими робітничими організаціями. Зрозуміло, говорячи про це, ми маємо на увазі формування третього сектору, сутність якого можна визначити як сукупність форм спонтанного самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих ними для обстоювання своїх інтересів організацій і об'єднань у всіх сферах життя суспільства і як певну систему відносин, захищених необхідними законами від прямого втручання і свавіль-

ної регламентації їхньої діяльності з боку органів державної влади та комерційних структур. Тобто третій сектор, неурядовий і некомерційний, — це самостійна, відокремлена від урядових органів структура, в основі якої — вільна, незалежна особистість, зобов'язана своїм існуванням і добробутом не опіці чи бажанню влади, а власним силам і здібностям.

Процес взаємодії держави і третього сектору не є простим і однозначним. Перебуваючи у постійному діалозі одне з одним, вони безперестанно конкурують між собою. З одного боку, держава прагне до розширення свого політичного контролю над незалежними від неї сферами життєдіяльності суспільства, а з іншого — третій сектор прагне збільшити свої прерогативи та контроль за державними інститутами. Особистість і створювана нею разом з іншими членами суспільства добровільні об'єднання є самостійними, дієвими джерелами впливу в соціумі, які незалежні від держави і конкурують із нею.

Отже, громадянське суспільство є досягненням цивілізаційного порядку. Найголовнішим здобутком його є відпрацьований механізм взаємодії рівних у правовому та політичному аспекті соціальних інститутів — правової держави, економічної сфери та третього сектору.

Зазначене вище не означає, що громадянське суспільство є немовби антитезою державі (такі уявлення про співвідношення держави і громадянського суспільства мають місце в сучасних політичних дискусіях).

Таким чином, громадянське суспільство можна уявити як таку якість суспільства, де населення через своїх представників відстоює свої права і має можливість контролювати органи влади в їхній діяльності. Державні органи, у свою чергу, здійснюють свої повноваження щодо охорони й гарантування прав громадянина та дотримання ним чітко встановлених меж свободи діяльності.

Формування і розвиток інститутів громадянського суспільства відбуваються одночасно і в тісній взаємодії з політичними інститутами суспільства. Механізм цієї взаємодії полягає в тому, що будучи сферою реалізації приватних (особистих) інтересів і потреб — індивідуальних і колективних, громадянське суспільство не в змозі вирішити проблему їх узгодження,

суміщення. Примирити, узгодити ці інтереси, забезпечити суспільний порядок і згоду щодо основних питань суспільно-політичного розвитку покликана, спираючись на публічний характер своєї діяльності, правова держава як виразник волі всього населення.

Отже, серед першорядних завдань перед кожною країною стоїть завдання побудови правової держави. Одним із головних творців концепції правової держави був видатний німецький філософ І. Кант. Центральним пунктом його теорії є прерогатив народу вимагати своєї участі у встановленні правопорядку шляхом прийняття конституції, що виражає його свободу (свободу критики, рівність і незалежність усіх громадян у державі, верховенство закону).

Правова держава — це тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави. Це форма здійснення реального народовладдя, справжньої демократії.

Основні ознаки правової держави:

- верховенство права у всіх сферах життєдіяльності суспільства, правова рівність;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- рівність закону для всіх, рівність усіх перед законом;
- гарантованість свободи особи в рамках законності, взаємна відповідальність держави й особи, інтегрування особи в суспільство, подолання відчуження від нього;
- гарантованість свободи об'єднань громадян, взаємна відповідальність держави й об'єднань громадян, а також, об'єднань та індивідів;
- високий рівень розвиненості суспільних структур, можливість об'єднання громадян і особи брати участь у керуванні суспільством;
- контроль влади з боку суспільства, громадян та їхніх організацій;
- відповідальність держави перед особою і суспільством, перед світовим співтовариством правових держав.

Таким чином, правовою державою називають суверенну політико-територіальну організацію публічної влади, що ґрун-

тується на таких принципах: верховенство права; дотримання закону; повага до кожної особи і недоторканність її прав, волі та законних інтересів. Правова держава є необхідною і найважливішою умовою вільного існування людей у демократичному суспільстві, що ґрунтується не на патерналістській опіці громадян з боку держави, а на їх майновій і правовій суверенності та захищеності законом, коли не держава дарує громадянину права і майно, а громадянин делегує їй свою частину суверенітету, яка узгоджується з його власними інтересами.

Отже, держава та громадянське суспільство не виключають одне одного, а є необхідними елементами суспільства, які не можливі один без одного. І якщо держава втілює в собі елемент суспільної необхідності, то громадянське суспільство — елемент свободи, тому без громадянського суспільства не можлива повноцінна правова держава.

Завдання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні підходи до визначення громадянського суспільства.
2. Яку структуру має громадянське суспільство?
3. Назвіть особливості взаємодії громадянського суспільства і правової держави.
4. Що таке третій сектор?
5. Визначте основні ознаки та шляхи побудови правової держави.
6. Назвіть особливості громадянського суспільства.

2.4. Влада як засіб реалізації політики

Влада є однією з фундаментальних засад суспільства і політики. Складність та багатоаспектність цього явища визначила різноманітність підходів до проблем влади. Розуміння сутності влади та владних відносин, механізмів та форм її існування та

здійснення є необхідною передумовою ефективною політичної діяльності.

Один із підходів пов'язаний з ім'ям М. Вебера, який пояснює владу як міжособистісні стосунки, що дають змогу одному індивіду змінювати поведінку інших, незважаючи на їхню протидію.

Теорія "соціального обміну" (П. Блау, Д. Діксон, К. Хайнінче та ін.) розглядає владу як здатність індивіда або групи осіб здійснювати свою волю над іншими через страх або відмову у звичайних винагородах. У суспільстві завжди існує нерівний розподіл ресурсів між учасниками соціальних відносин, внаслідок чого виникає боротьба за їхній перерозподіл.

Представники біхевіоризму, напряду у психології ХХ ст., згідно з яким предметом наукових досліджень може бути лише поведінка людей, а не доступні об'єктивному експериментальному дослідженню явища свідомості, розглядають владу як особливий тип поведінки, за якого одні керують, а інші підкоряються. Такий підхід до влади базується на урахуванні особистих здібностей для здійснення контролю за діями інших і подолання їх опору в процесі контролю. Особлива увага тут приділяється суб'єктивній мотивації влади, наявності у людини волі до влади та "політичної енергії".

Інший підхід до пояснення сутності влади називається системним. Він розглядає її як похідну від потреб функціонування й розвитку будь-яких соціальних систем у забезпеченні виконання її елементами взятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективних цілей (Т. Парсонс, Д. Істон, К. Дейч, Н. Луман, М. Кроз'є та ін.). Тобто, влада існує у будь-якому суспільстві як породження нескінченної різноманітності інтересів, невідповідності рівнів розвитку різних підструктур суспільства, наявності соціального відчуження.

Зокрема, в первісному суспільстві влада мала суспільний характер і здійснювалась всіма членами роду чи племені, які обирали старійшину. З посиленням соціальної диференціації і виникненням держави на зміну моральному авторитетові старійшин прийшов авторитет публічної влади. Виникають апарат влади, особливі примусові установи, які в особі держави відокремилися від суспільства і стали над ним.

Отже, в умовах панування одного класу в суспільстві влада визначається як здатність і можливість осіб, груп справляти визначальний вплив на діяльність інших людей, спільнот, суспільства, проводити свою волю в суспільно-політичному житті, підпорядковувати їй дії і волю інших соціальних суб'єктів за допомогою різноманітних засобів: волі, авторитету, права, насильства.

Здійснення такого розуміння влади передбачає:

- наявність об'єкта і суб'єкта влади;
- проголошення певного наказу, форма якого може бути різною;
 - повне виконання об'єктами влади наказу, незважаючи на їхню оцінку;
 - існування соціальних нормативів, що надають право суб'єкту влади видавати накази і зобов'язують суб'єкта їх виконувати;
 - існування ефективних засобів впливу на об'єкт влади, які супроводжують видання наказу суб'єктом.

Отже, влада — це завжди залежність, якої неможливо уникнути. Відносини влади починаються тоді, коли за допомогою примусу, потенційної можливості насильства або добровільно, на підставі авторитету, залежна сторона погоджується на несамотійність своєї поведінки.

Влада має свою структуру, основними компонентами якої є суб'єкт, об'єкт та процес здійснення влади.

Суб'єкт влади — це безпосередній носій, агент влади, який організовує поведінку об'єкта влади примусовими засобами. Суб'єктом влади може бути людина, група людей, організація та ін. Суб'єкту влади необхідні такі якості: воля до влади, компетентність, знання потреб та настроїв підлеглих, відповідальність.

Об'єкт влади — це особистості, соціальні групи та спільноти, на яких спрямована регулююча діяльність суб'єкта. У демократичних суспільствах об'єкт влади має дві сторони. Перша представлена першоджерелом влади, яка має суверенітет та делегує владу певним владним структурам. Друга полягає в тому, що після делегування влади об'єкт бере на себе обов'язок під-

коряться делегованій ним владі, яка перетворюється на суб'єкт влади.

Отже, влада є своєрідною рівнодією соціальних сил суб'єкта та об'єкта влади; вона здійснюється внаслідок не лише володіння суб'єктом достатнім арсеналом засобів влади, а й меншою мірою відсутності або нестачі їх у об'єкта влади.

Досить цікавим є питання щодо того, чому люди підкоряються владі, що є підґрунтям підкорення. На думку відомих російських політологів В.П. Пугачова та О.І. Соловйова мотивацією підкорення може бути страх перед санкціями; багатолітня звичка до підкорення; певна зацікавленість у виконанні розпоряджень; впевненість у необхідності підкорення.

Всі ці фактори суттєво впливають на силу влади. Безумовно найбільш бажаною владою для суспільства є та, що базується на зацікавленості, переконаннях та авторитеті, яка може перерости в ототожнення підлеглого з керівником. У такому разі можна досягти максимальної сили влади, коли суб'єкт сприймається об'єктом як свій представник та захисник.

Але не завжди лише існування органів влади забезпечувало узгоджені дії суспільства. Зокрема, ліберальна позиція полягає в тому, що координація співробітництва соціальних суб'єктів, які взаємодіють у громадянському суспільстві здійснюється не за волею якогось надлюдського інституту. Згідно з ліберальними концепціями в основі суспільної взаємодії лежить принцип свободи і рівності індивідів. Але питання про мотиви взаємодії трактується по-різному. Найбільш загальні розбіжності з цього питання виникають між прихильниками етичних та економічних мотивів суспільної взаємодії. Перші стверджують, що становлення суспільства і формування соціальних інститутів зумовлюються потребою встановлення принципу соціальної справедливості. "Економісти", зі свого боку, проголошують визначальними мотивами суспільної взаємодії економічний раціоналізм людини, коли кожний індивід керується, що цілком нормально, власними інтересами — прагненням максимальної користі. Розбіжності, які раз у раз виникають між індивідами в процесі взаємодії щодо реалізації власних інтересів, регулюються принципами ринкових відносин — попиту та пропозиції.

Найкращий приклад цього — дорожній рух у години пік. Тисячі людей вранці виходять із дому, сідають в автомобілі та їдуть на роботу. Вибираючи маршрут, вони думають лише про власні інтереси, попередньо не погоджуючи їх з інтересами собі подібних не тому, що вони егоїсти, а тому, що не знають про цілі інших. Кожний знає про інших тільки те, що бачить: місце розташування, напрямок і швидкість. Але водії, дбаючи лише про свої інтереси й маючи обмежену інформацію, створюють не "безладдя", а надзвичайно організований рух. Це можна пояснити тим, що кожний водій, прагнучи уникнути зіткнення, діє відповідно до загальноприйнятих правил.

Те саме відбувається і в суспільстві. Кожен індивід здійснює свої дії задля досягнення власної мети в межах чинного законодавчого поля. В результаті в суспільстві завжди є і буде певна невідповідність суспільних і приватних інтересів, яка породжує суперечності та конфлікти. Для того щоб запобігти їхньому загостренню, держава повинна мати право на примушування, причому це право має належати виключно їй, оскільки люди не вільні своїми руками творити закон. Отже, якщо є необхідність застосувати примус, щоб забезпечити виконання закону, то належить звертатися до відповідних органів державної влади.

Проте таке становище не може бути підставою тлумачити владу як здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити визначальний вплив на діяльність і поведінку інших людей за допомогою волі, авторитету, права, примушування, переконання та інших засобів. Примушування справді передбачає існування влади, хоча багатьма це сприймається як зазіхання на їхню свободу, але ця влада не позбавляє свободи підвладних, а впорядковує її вияви. Ще Дж. Локк писав: "Політичною владою я вважаю право видавати закони... для регулювання і збереження власності, і застосовувати силу співтовариства для виконання цих законів і для захисту держави від нападу ззовні — і все це тільки заради суспільного блага".

Отже, прихильники ліберально-економічної теорії суспільної координації стверджують, що в процесі реалізації власних інтересів кожним із індивідів існує свобода вибору для інших і що цей процес має вигляд процесу безперервного вза-

емного пристосування кожного з них до змін, які виникають у результаті їх взаємодії. Тобто єдиним правилом діяльності будь-якої людини, в тому числі чиновника та комерсанта, є свобода вибору такої дії, де гранична вигода перевищує граничні витрати, і згортання будь-яких видів діяльності, якщо граничні витрати більші, ніж гранична вигода. За таких умов принципи взаємодії людей у державному і приватному секторах не відрізняються один від одного.

Держава, так само як і приватні фірми, є організацією, що виробляє товари і надає своєрідні послуги. Тому представники держави — не Богом надана влада, яка контролює і координує розвиток суспільства: вони діють залежно від їхнього сподівання щодо результатів ними прийнятих рішень, від можливої граничної вигоди і граничних витрат. Чиновник, який заявляє, що у своїх рішеннях керується "суспільними інтересами", насправді керується своїм уявленням про суспільне благо, тісно переплетеним із різноманітними власними приватними інтересами: взаємовідносинами з колегами, пресою, турботою про власний імідж, місцем, яке буде відведено йому в історії, тощо. З іншого боку, не слід довіряти уявленням, що працівники комерційних структур дбають лише про приватні інтереси. І комерсанти, і державні діячі дбають про власні інтереси й одночасно діють на користь усього суспільства.

Таким чином, координація співробітництва соціальних суб'єктів, що взаємодіють, у громадянському суспільстві здійснюється не за волею якогось надлюдського інституту, а як процес безперервного взаємного пристосування до змін, що виникають у результаті їхньої взаємодії. Функція державних діячів полягає лише в тому, щоб прийняти належні закони (тобто правила гри) і використовувати силу примусу щодо тих, хто їх порушує.

Будь-яка влада є лише тоді владою, коли її настанови, накази сприймаються підвладними як обов'язкові, а їхнє невиконання — як порушення правил або навіть злочин. Невід'ємною ознакою влади є її легітимність.

Легітимація влади (від лат. *legitimus* — законний) — це визнання або підтвердження законності чиїхось прав, повноважень, рішень; це згода громадян з правом одних впливати на

інших. Легітимація може здійснюватися у відповідних процедурах, але головною її формою є суб'єктивне прийняття народом системи норм і цінностей, умов і правил гри, визнання значимості волі владного суб'єкта. Це і довіра, і моральне визнання, і підтримка народом влади. Легітимність — це здатність системи викликати віру народу в те, що її політичні інститути і лідери відповідають інтересам і моралі народу, і підтримувати її. Вона ґрунтується на культурі, традиціях і почутті єднання індивіда і влади.

М. Вебер вирізняє три головні типи легітимності влади:

1. *Традиційний*, що базується на звичці підкорюватися владі, вірі в непохитність і законність існуючих порядків.

2. *Харизматичний*, що базується на вірі у виняткові якості керівника, його харизму (гр. *charisma* — божий дар, милість, благодать). Такий тип влади найчастіше виникає в революційні часи, перехідні періоди, коли влада не може спиратися на традиції або демократичне виявлення волі більшості. Харизматична легітимність базується на емоційних, особистісних відносинах вождя і народу.

3. *Раціонально-правовий*, що існує там, де особам, які стоять при владі, підпорядковуються у зв'язку із загальним визнанням правомірності системи законів, в умовах якої вони прийшли до влади і виконують свої обов'язки. Такий тип легітимності влади притаманний демократичним державам; він базується на довірі громадян до державних структур, а не особистостей.

Легітимність влади тісно пов'язана з її ефективністю, тобто результативністю, яка передбачає виконання взятих на себе зобов'язань та функцій, реалізацію очікувань громадян.

Внутрішніми атрибутами влади, її властивостями є:

- суверенітет — верховенство влади, її необмеженість, неподільність;
- відповідальність перед народом;
- вольова спрямованість — влада реалізується через права, закони, нормативні акти;
- примусовість, як один із найважливіших засобів реалізації влади та владних відносин;
- легітимність.

Для здійснення впливу на поведінку інших людей і груп насильство повинен мати у своєму розпорядженні ресурси, тобто засоби підкріплення, за допомогою яких він може забезпечити задоволення відповідних мотивів іншого. Подібні ресурси можуть обмінюватись на поступки з боку інших людей або груп, що зумовлює встановлення владних відносин. Серед ресурсів, що є підставою влади слід виокремити такі.

1. Влада примусу, сила якої визначається очікуванням індивідуальної або групової здатності носія влади покарати за небажані дії або блокувати певний мотив.

2. Влада зв'язків є різновидом влади примусу і базується на тому, що одна людина може впливати на поведінку іншої, використовуючи владу впливової особи, підтримкою якої вона користується.

3. Влада професіонала (експерта) базується на знаннях, досвіді, інтуїції та навичках людини.

4. Нормативна влада ґрунтується на сприйнятих та засвоєних нормах, відповідно до яких особа має право контролювати виконання правил поведінки.

5. Референтна (еталонна) влада пов'язана з бажанням людини бути схожим на іншу людину, яка має високий престиж та позитивні якості.

6. Інформаційна влада має місце, коли особа володіє інформацією, важливою для іншого.

7. Влада винагородження, вплив якої визначається очікуваннями, щодо можливості задовольнити один із мотивів діяльності особи.

Досить поширеною в сучасній політології є класифікація ресурсів, запропонована А. Етціоні. Він поділяє їх на утилітарні, примусові та нормативні.

До *утилітарних ресурсів* належать матеріальні та соціальні цінності, пов'язані з повсякденним життям людини, зокрема гроші, багатство, земля, а також можливості підвищення престижу, соціального статусу тощо.

Примусові — це інститути фізичного примусу, адміністративні покарання та ін., які використовуються, коли не спрацьовують інші види ресурсів.

Нормативні — передбачають засоби впливу на внутрішній світ людини, її переконання, ціннісні орієнтації та норми поведінки.

Влада завжди використовує ці ресурси в комплексі, оцінюючи найбільш дієві на певний момент потреби людей для забезпечення найбільш оптимального співвідношення витрат і результатів за використання різноманітних ресурсів влади.

У контексті якісних показників політики важливе місце належить аналізу форм і методів реалізації політичної влади, які дають змогу оцінити рівень демократії у суспільстві, можливостей його членів реально, а не формально впливати на процес реалізації політичних рішень в інтересах суспільства, певних соціальних груп і об'єднань. У цьому плані зрозумілим стає той великий інтерес дослідників політики, який вони виявляють до змісту і характеристики політичного режиму як способу функціонування політичної системи. Політичний режим — це певний спосіб функціонування політичної системи суспільства, який відображає сукупність прийомів і методів володарювання, сутність політичних відносин у суспільстві, ступінь реалізації демократичних прав і свобод громадян, стан законності, тобто весь спектр взаємовідносин влади, суспільства (народу) і особистості (громадян).

Політичний режим формується у політичній системі суспільства під впливом цілої низки факторів економічного, соціального, культурно-ідеологічного характеру, історичних традицій, що склалися в суспільстві, ментально-психологічних чинників. Як складне, багатопланове явище він охоплює багато аспектів політичного життя суспільства. Звідси, очевидно, наявність різноманітних систем класифікацій політичних режимів.

У сучасній політології пропонується декілька класифікацій (або типологій) політичних режимів, залежно від критеріїв, що лежать у їх основі. Тривалий час у вітчизняній політичній літературі використовувалась марксистська класифікація політичних режимів, в основі якої — формаційний, соціально-класовий підхід. Відповідно до такого критерію, політичні режими поділялися на буржуазно-авторитарні, соціалістичні та перехідні. Однак такий підхід до типології політичних режимів не давав

відповіді на питання про стан політичного життя суспільства, методи здійснення влади, систему управління, участь населення в ньому тощо.

У немарксистській літературі були розроблені інші, досить різноманітні групи критеріїв класифікації політичних режимів. Ось деякі з них. Залежно від способу формування і здійснення політичної влади, розрізняють диктаторські, олігархічні, прямо представницькі і непрямо представницькі політичні режими (Дж. Коулмен). Відповідно до реалізації принципу поділу гілок влади — режим злиття, співробітництва і режим поділу влади (М. Дюверже). Є також класифікація політичних режимів залежно від статусу різних суспільних інститутів, наприклад, армії — військові та громадянські режими; церкви — теократичні та світські; партійної системи — багато- або однопартійні тощо. В основі ще одної класифікації лежить критерій домінантного соціокультурного типу масової свідомості — звідси поділ політичних режимів на “західні” або “східні”. Перелік можна було б продовжити.

Кожен із наведених вище підходів до класифікації політичних режимів має слабкі та сильні сторони, але не вирішує проблеми їх критеріїв повністю. Для її вирішення необхідно, щоб ці критерії відповідали загальноприйнятим у сучасній політичній теорії уявленням про форми організації політичного життя суспільства, а саме: ступінь розвитку політичної демократії, реальний політико-правовий статус громадян. На думку багатьох західних і вітчизняних політологів, до таких критеріїв можна віднести:

- спосіб і порядок формування політичної влади в суспільстві (закритий — призначення, чи відкритий — формальні або вільні вибори);
- реалізація принципу поділу влади, а звідси — взаємовідносини між законодавчою, виконавчою, судовою владою;
- ступінь централізації влади у суспільстві (зосередження всієї повноти влади в одному центрі чи її делегування на місця, іншими словами, децентралізація);
- методи і засоби здійснення політичної влади, способи розв'язання конфліктів і суперечностей (переважно насильницькі чи ненасильницьке втручання);

- наявність чи відсутність механізмів контролю за владою з боку суспільства;
- роль і місце каральних органів у суспільстві (в межах закону чи над законом);
- роль та значення недержавних і неполітичних організацій і структур, зокрема засобів масової інформації (підпорядковані державі чи мають статус незалежних);
- правовий статус особи в суспільстві, стан і гарантії прав і свобод громадян (що у державі є пріоритетним — права держави або права особистості, чи мають вони реальний або формально задекларований характер);
- місце і роль ідеології в житті суспільства (плюралізм ідеологій чи державний статус панівної соціальної, національної або релігійної ідеології).

Користуючись наведеними критеріями класифікації, можна певним чином систематизувати нинішні політичні режими у 190 країнах світу, пам'ятаючи, що кожен із названих типів є більш-менш наближеною до реальної дійсності моделлю. Запропонована класифікація політичних режимів дає можливість окреслити певний набір ознак (або характеристик), які домінують у певному політичному режимі.

Тоталітарний політичний режим є феноменом і продуктом ХХ ст., хоча тоталітарні ідеї і сам термін (лат. *totalitas* — повнота, цілісність) мають більш давнє походження. Теорія тоталітаризму була сформована в 40—50-ті роки минулого століття на основі теоретичних досліджень цієї проблеми Ф. Хайеком (“Дорога в рабство”, 1944 р.), Х. Арндт (“Витоки тоталітаризму”, 1951 р.), К. Фрідріхом і З. Бжежинським (“Тоталітарна диктатура і автократія”, 1956 р.).

У сучасній політологічній літературі є багато трактувань тоталітаризму. Найчастіше його визначають як політичний режим, що здійснює всеохопний (тотальний) контроль за населенням шляхом застосування примусу чи погроз. Таке визначення виражає важливі риси тоталітаризму, проте не охоплює всіх його виявів.

Тоталітаризм — це політичний спосіб організації всього суспільного життя, який характеризується повним, всеохопним насильницьким контролем влади над суспільством і всіма його

сферами, а також особистістю, підкоренням всієї суспільної системи панівній ідеології та культурі. Одна з характеристик тоталітарного політичного режиму полягає в його визначенні як етатистського суспільства.

Етатистське суспільство — це суспільство, в якому всі аспекти суспільного й індивідуального життя перебувають під жорстким контролем держави і в якому знищені всі острівці приватної, незалежної від держави діяльності. У такому суспільстві немає інших можливостей для самовираження особистості, як лише за умов контролю з боку держави.

Тоталітарному політичному режиму притаманні такі найбільш характерні риси.

По-перше, монопольний контроль держави над виробництвом та іншими сферами суспільного життя, включаючи особисте життя громадян, повна відсутність автономних сфер діяльності. У тоталітарному суспільстві контролюється все, аж до думок і почуттів.

По-друге (впливає з попереднього), наявність потужного апарату соціального контролю та примусу, роль і повноваження якого досить значні (армія, міліція, таємна поліція, служба безпеки тощо), масовий терор і залякування.

По-третє, надмірна ідеологізація суспільного життя. У тоталітарному суспільстві ідеологія є засобом загальної регламентації суспільного життя. Вона обов'язкова, не підлягає сумнівам і критиці. Будь-яке інакодумство переслідується та придушується.

По-четверте, безконтрольність і всесильність влади та її надмірна централізація, фактичне відлучення громадян від політичного процесу і масова організація їхньою підтримки влади, коли вона цього потребує (підконтрольні вибори, масові політичні дійства, організовані за розробленими сценаріями).

По-п'яте, максимальне обмеження або порушення формально задекларованих прав і свобод громадян. Особистість для тоталітарного режиму — засіб реалізації його "великих", "історично-епохальних" цілей, заради яких можна пожертвувати і життям.

Характерними для тоталітаризму ознаками є також мілітаризація внутрішнього життя й агресивна зовнішня політика;

культ вождя; часто наявність централізованої, масової політичної правлячої партії; монополія влади на інформацію тощо.

Всі ці риси більшою чи меншою мірою властиві всім тоталітарним системам. Це, однак, не заперечує наявності певних особливостей, зокрема панівної ідеології, що дає підстави для виокремлення основних різновидів тоталітаризму: праворадикального (фашизм і націонал-соціалізм) і лівоекстремістського (комуністичний тоталітаризм).

Нинішній стан постсоціалістичних суспільств, зокрема й України, в науковій літературі характеризується як посттоталітаризм. Це складний і тривалий перехід від тоталітарного до демократичного суспільства. Початок цьому процесу був покладений створенням нових політичних структур, завдання яких полягають у формуванні економічної і соціальної основи демократії. Марно сподіватися, що з проголошенням курсу на демократичні перетворення тоталітаризм починає трансформуватися. Як переконає досвід деяких європейських країн, від кризи тоталітаризму до побудови справжнього демократичного суспільства ще дуже далеко. Ліквідований на політико-інституційному рівні він продовжує існувати в інших сферах суспільства — економіці, соціальних відносинах, політичній культурі та психології населення. Втративши традиційну систему командно-адміністративного управління (за відсутності суспільної саморегуляції) і офіційну ідеологію, суспільство може (і часто так буває) опинитися у стані структурної кризи, що охоплює політику, економіку, духовне життя, соціальну сферу, і дезінтеграції. Наша сьогодення реальність, на превеликий жаль, є цьому яскравим підтвердженням.

Як перехідний політичний режим від тоталітаризму до демократії досить часто розглядають авторитарний політичний режим. Авторитаризм як політичний феномен досить широко представлений в історії людства. І хоча на сучасному етапі розвитку цивілізації спостерігається зростання демократичних тенденцій, близько половини населення планети живе в умовах авторитарних режимів.

Авторитарна політика (лат. *autoritas* — влада, вплив) на побутовому рівні часто асоціюється з диктатурою. Аналогічні трактування можна знайти і в деяких навчальних посібниках.

Однак такий підхід є досить спрощеним, і уявити собі сучасні авторитарні системи лише у формі диктатури й нічим необмеженої влади тирана було б у край неправильно. Насправді, авторитарний режим — це система здійснення влади, побудована на авторитаризмі — командному стилі керівництва, безумовному підпорядкуванні владному суб'єкту, жорсткій централізації влади і відсутності політичного плюралізму.

Будучи різновидом недемократичного політичного режиму, авторитаризм дещо відрізняється від тоталітаризму. Його характерними рисами є:

- відсутність тотального контролю над суспільством, невтручання або обмежене втручання у неполітичні сфери його життєдіяльності, передусім в економіку. Контролюючи й забезпечуючи навіть шляхом примусу політичну владу, авторитарний режим жодною мірою не обмежує економічний, соціальний, культурний, а інколи й ідеологічний плюралізм;
- відчуження основної маси населення від влади та її зосередження в руках однієї людини або групи людей;
- необмежений характер влади, її монопольність, непідконтрольність громадянам, закритий спосіб формування, відсутність поділу влади і домінування повноважень виконавчорозпорядчих органів;
- опора на силу (необов'язково репресивність) і готовність її використати за необхідності, щоб примусити населення підкоритися владі;
- заборона діяльності політичної опозиції й обмеження політичного плюралізму. Авторитарний режим подекуди дозволяє існування профспілок, політичних партій, які не перебувають в опозиції до нього, не допускаючи в жодному разі конкуренції у політичній сфері. Слід, проте, зазначити, що часом деякими авторитарними режимами для надання позитивного міжнародного іміджу використовуються певні демократичні процедури (вибори, референдуми, плебісцити тощо), правда, за умов часткової або повної контрольованості їх з боку офіційної влади.

Спираючись на ці характеристики, авторитарний політичний режим можна визначити як режим необмеженої влади однієї особи чи групи осіб, які здійснюють контроль над політич-

ною сферою життя суспільства, за збереження автономії особи і суспільства у неполітичних сферах діяльності. Щодо прав і свобод громадян, то хоч авторитаризм часто і сумісний з повагою до прав особистості (за винятком політичних), конституційних гарантій її безпеки і автономії не забезпечує.

Внаслідок своєї поширеності авторитарні політичні режими досить різноманітні (деспотичні, диктаторські режими, військові хунти тощо).

Практична неспроможність постсоціалістичних держав здійснити швидкі демократичні перетворення своїх суспільних систем без наявності необхідних для цього передумов (ринкових відносин, елементів громадянського суспільства) змусила науковців і практиків шукати шляхи їх реалізації в авторитаризмі. Досвід Південної Кореї, Китаю, Чилі, В'єтнаму продемонстрував приклади економічної і соціальної ефективності авторитарного режиму, його здатність зберегти політичну стабільність і суспільний порядок, забезпечити прогресивний економічний розвиток.

Як свідчать соціологічні дослідження в Україні, в масовій суспільній свідомості спостерігається тенденція до зростання привабливості авторитарних принципів організації суспільного життя, що виявляється в потребі сильної влади, яка б змогла забезпечити стабільність, законність і порядок. Таке явище можна пояснити, з одного боку, впливом патерналістської ідеології соціалізму та системи цінностей попереднього режиму, з іншого — зростанням претензій до режиму державної влади, яка не виконує своїх обов'язків перед суспільством.

Проте слід зауважити, що в умовах постсоціалістичних держав, із залишками тоталітарних тенденцій, "чистий" авторитаризм загрожує перетворитися на режим особистої влади, якщо не буде супроводжуватися формуванням демократичних елементів. Конструктивне реформування такого суспільства, в тому числі й в Україні, полягає в поєднанні авторитарних і демократичних тенденцій, сильної (в значенні міцної) влади, з одного боку, та її підконтрольності громадянам і підтримки з їхнього боку — з іншого.

За цих обставин демократизація суспільних структур стає історичною неминучістю. Як термін і явище політичного жит-

тя, демократія має давню історію. У перекладі з давньогрецької воно дослівно означає “влада народу” (*dēmos* — народ, *krátos* — влада). Ідея демократії походить з античної Греції, її проблеми розглядали Платон і Арістотель. Проте потрібен був довгий час, поки її основні принципи набули втілення в організації суспільного життя і стали визначальними у прогресивному поступальному розвитку людства.

У сучасній науковій літературі поняття демократії переважно використовується в широкому і вузькому значеннях. У широкому розумінні, демократія трактується як форма правління і функціонування будь-якої організації на принципах виборності керівництва, рівноправності її членів і прийнятті рішень більшістю голосів. У вузькому, політологічному розумінні демократія визначається як політичний режим, що базується на визнанні народу як джерела влади, його права на участь у державних справах, забезпеченні громадянських прав і свобод. Інколи термін “демократія” вживається як синонім прав і свобод громадян, як політичний світогляд, і, врешті-решт, як соціально-політична цінність.

Як принцип організації політичного життя суспільства демократія, як і авторитарність, супроводжує людство протягом усієї історії, тому що має коріння в самій природі людини, її спадкових і набутих у процесі розвитку властивостях (позитивних конструктивних і негативних деструктивних). Вона є уособленням прагнення людини до самореалізації, стимулює ініціативу, забезпечуючи простір для її розвитку, гарантує свободу творчості індивіда в усіх сферах його життєдіяльності. Одночасно вона відкриває можливості для реалізації егоїстичних і егоцентристських прагнень людей, не гарантує захисту суспільства від влади своєкорисливих, аморальних особистостей. Звідси і дещо скептичне ставлення до демократії багатьох вчених і політичних діячів, починаючи від Платона і до наших днів. У цьому, мабуть, причина того, що демократію як форму правління Платон називає серед “викривлених”, неправильних форм, таких як олігархія, тиранія, вважаючи її “стихією нахабства й анархії”.

Якими б не були недоліки демократії (а ідеальних форм, навіть у природі, не існує), кращої організаційної форми політич-

ного устрою в принципі людство не створило. Демократія, не доведена до крайнощів (охлократії), як жодна інша форма організації в кращий спосіб забезпечує соціальний розвиток, згладжує і вирішує неминучі в суспільному житті суперечності, знімає напруженість, створює атмосферу довіри, розуміння і терпимості. Це дає підстави стверджувати, що демократія — єдиний з усіх існуючих нормальний для людської природи спосіб життєдіяльності суспільства і особи. Доречно в цьому контексті пригадати слова У. Черчілля, відомого політичного діяча Великої Британії, який часто повторював, що демократія — не ідеальна форма політичного устрою, швидше за все краща з гірших, але нічого кращого за неї людство ще не придумало. З погляду інтересів особистості демократія є вищою цінністю сучасної цивілізації.

У найбільш загальному вигляді демократичний політичний режим можна визначити як спосіб організації політичного життя суспільства, що здійснюється на принципах управління народом, вибраний народом і в інтересах самого народу. Він базується:

- на визнанні принципу народного суверенітету, тобто волі більшості народу як джерела державної влади (її формування і здійснення). Принцип народного суверенітету розглядається в тісному поєднанні з принципом громадянства (повноправні громадяни і є тим народом, який визнається основою демократичного правління);
- проголошенні принципів свободи і рівності перед законом і державою, їх втіленні в правах і свободах, рівних можливостях участі в процесах суспільного життя (принцип свободи і рівності бачиться як створення умов для індивідуального особистісного розвитку, вільного самовизначення індивіда);
- виборності основних органів державної влади, що впливає з принципу народного суверенітету;
- верховенстві закону і права.

Демократія як політичний режим неможлива також без розвинутої демократичної свідомості й може успішно функціонувати за наявності певного рівня політичної культури суспільства.

Сьогодні в Україні, з огляду на політичний режим, поєднуються ознаки майже всіх чистих і змішаних різновидів політич-

них режимів (тоталітарного, авторитарного, демократичного). Однозначно передбачити напрями подальшої еволюції його з вірогідністю вкрай важко, оскільки процес зміни політичного режиму в сучасній Україні відбувається в умовах гострої соціально-економічної кризи. Характер такої еволюції визначатиметься впливом великої кількості чинників, внутрішніх і зовнішніх. Проте з певною мірою вірогідності можна стверджувати, що це буде еволюція через реформаційний авторитаризм за посиленої ролі держави та інших політичних інститутів у процесі демократичних змін. Тобто йдеться про еволюцію не “знизу”, стихійну, а “згори”. І роль держави в цих умовах зростатиме.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення влади, поширені у сучасній політології.
2. Що таке легітимність влади?
3. Чи може влада бути нелегітимною?
4. Що може бути мотивом підкорення владі?
5. Охарактеризуйте, як мотив підкорення впливає на силу влади.
6. Як співвідносяться влада і право в сучасній Україні?
7. Визначте характер діяльності сучасної бюрократії в механізмі політичної влади в Україні.
8. Охарактеризуйте гілки державної влади в Україні, послуговуючись Конституцією та законами України.

Рекомендована література

1. *Гаджиев К.* Гражданское общество и правовое государство / К. Гаджиев // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 1991. — № 9.
2. *Гаджиев К.С.* Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования / К.С. Гаджиев // *Вопр. философии.* — 1991. — № 7.

3. *Геєць В.М.* Державність України: На шляху до громадського суспільства / В.М. Геєць // *Віче.* — 1995. — № 5.
4. *Гулиев В.* Политическая система: предвидимое будущее / В. Гулиев // *Діалог.* — 1990. — № 5.
5. *Ильин А.Н.* Две стороны одной медали: гражданское общество и государство / А.И. Ильин, В.И. Коваль // *Полит. исследования.* — 1992. — № 1, 2.
6. *Кочетков А.П.* О формировании гражданского общества / А.П. Кочетков // *Соц.-полит. науки.* — 1992. — № 1.
7. *Логунова М.М.* Сучасні концептуальні засади теорії політики: навч. посіб. / М.М. Логунова, В.А. Шахов, М.Ф. Шевченко. — К., 2000.
8. *Мамут Л.* Государство: Полосы представлений / Л. Мамут // *Общественные науки и современность.* — 1996. — № 3.
9. *Нерсисянц В.С.* Правовое государство: история и современность / В.С. Нерсисянц // *Вопр. философии.* — 1989. — № 2.
10. *Ордещук П.К.* Американская политическая система: поиск эффективной демократии / П.К. Ордещук // *Свободная мысль.* — 1991. — № 4.
11. *Панюк А.* Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рогожин. — Л.: Центр Європи, 1995. — 166 с.
12. *Перебудов С.* Гражданское общество как политический феномен / С. Перебудов // *Свободная мысль.* — 1992. — № 9.
13. *Політологія: підручник* / [за заг. ред. проф. В.Г. Кременя, проф. М.І. Горлача]. — Х.: Друк. центр “Єдинорог”, 2002. — С. 366—395.
14. *Політологія: підручник для студ. ВНЗ* / [за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка]. — К.: Академія, 2001. — С. 123—128, 241—259.
15. *Ребкало В.* Національна держава, втеча від самоприниження / В. Ребкало // *Віче.* — 1995. — № 6.
16. *Тарасов Е.Н.* Государство как институт политической системы / Е.Н. Тарасов // *Соц.-полит. журн.* — 1994. — № 1—2.
17. *Ходаківський М.* Громадянське суспільство і національна держава / М. Ходаківський // *Віче.* — 1998. — № 7.
18. *Шинкарук В.І.* Громадянське суспільство, держава, демократія, ідеологія / В.І. Шинкарук // *Розбудова держави.* — 1993. — № 5.

Розділ 3

СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ ТА СПОСОБИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Те, що розвиток людства уявляється нам не випадковим, а таким, що скеровується певним розумом, якому властиве планування загальних законів, є безперечними. Але ця істина досить абстрактна. "Те, що рух Сонячної системи здійснюється за незмінними законами, — зазначав Г. Гегель, — суть її розуму, проте ні сонце, ні планети, які обертаються навколо нього, не усвідомлюють їх"¹. Отже, виявлення суб'єктів політичної діяльності — ключ до розуміння суспільної динаміки і тенденцій суспільного розвитку в цілому.

3.1. Політичні партії та партійні системи

Сучасні політичні партії беруть свій початок у ХІХ ст. В Англії вони виникли ще у ХVІІ ст., але сучасних форм набули внаслідок виборчої реформи 1832 р. і створення на місцях гро-

¹ Гегель Г. Философия истории. Введение / Г. Гегель // Антология мировой философии : сб. филос. текстов. — К., 1992. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 147—148.

мад для реєстрації виборців за списками. У США політичні партії почали організовуватися близько 1830 р. за часів президента Джексона. У Франції та інших країнах Європейського континенту перетворення парламентських груп і політичних клубів на масові організації пов'язане з революціями 1848—1849 рр. В Японії, першій зі східних країн, яка запозичила західні інституції, партій не було до Першої світової війни.

Політична партія — це базована на певних ідеологічних засадах політична організація з власними структурами, яка ставить за мету здобуття та утримання державної влади, реалізуючи інтереси своїх членів та прихильників.

Передумовами виникнення сучасних політичних партій у країнах Європи та Америки (кінець ХVІІ — перша половина ХІХ ст.) є такі:

- формування підвалин громадянського суспільства з диференційованою, але одночасно єдиною соціальною структурою, з формальною рівністю окремих членів і соціальних груп, які усвідомлюють необхідність своєї участі в політичному житті;
- зростання ролі парламенту в політичному житті суспільства;
- подолання моністичного уявлення про єдиний загальнонародний інтерес і єдину волю. Визнання нормою конфлікту інтересів на ґрунті їх розмаїття сприяло формуванню ідеї партії як законної опозиції;
- інституціювання політичного представництва на ґрунті органічного поєднання двох ідей представницької демократії: жодна людина не має права керувати іншою без згоди останньої; делегування особою, внаслідок неможливості для кожного брати безпосередню участь в управлінні державою, частини своїх суверенних прав своєму уповноваженому в системі влади з метою представництва і захисту власних інтересів;
- універсалізація виборчого права привела до виникнення виборчих комітетів різного рівня не лише для підтримки кандидата на виборах, а й для підтримання зв'язку парламентарія з електоратом після виборів. Координація і встановлення регулярних зв'язків між парламентськими групами і виборчими комітетами стали основним способом формування партій;

- становлення масового робітничого руху. Як наслідок, відбулися зміни у формах політичної діяльності.

Головне завдання політичних партій полягає у перетворенні множини часткових інтересів окремих громадян, соціальних прошарків, зацікавлених груп у їх сукупний політичний інтерес. У сучасних ліберальних системах партії, як правило, є носіями політичних курсів, що конкурують один з одним, основоположних прав і свобод громадян, утверджених і загальноприйнятих у певній країні. Дотримання та реалізація цих принципів створили передумови для визнання "законності" існування кожної зі сторін.

Політичні партії класифікують за низкою критеріїв. Наприклад, за ставленням до чинного суспільно-політичного ладу партії поділяються на системні й позасистемні; за ідеологічною ознакою — на праві, ліві, центристські; за ставленням до влади — на правлячі й опозиційні; за організаційною побудовою — на кадрові (не обов'язкове членство, внески, партійні збори) і масові (добре організовані, діють на засадах певної ідеології, існують переважно за рахунок членських внесків); за базовою ідеологічною доктриною — на консервативні, ліберальні, соціалістичні, комуністичні, фашистські, конфесійні "ідеологічні" партії ідентифікують себе з певною світоглядною доктриною, а партії "ділових інтересів" підґрунтя своєї діяльності вбачають в економічному забезпеченні певних соціальних груп.

Висвітлені типологізації політичних партій мають дещо схематичний характер, і в кожному конкретному випадку дослідження партійно-політичної структури потребує окремого розгляду, особливо в умовах суспільств, які перебувають у стані системних трансформацій. Діяльність політичних партій регламентується законодавством: конституцією або відповідними законами.

Аналіз сучасного законодавства дає змогу виділити три основні кваліфікаційні ознаки, притаманні політичній партії як правовій інституції.

1. Політична партія — це громадське об'єднання, головною метою якого є завоювання і здійснення (чи участь у здійсненні) державної влади в рамках і на основі конституції та чинного законодавства. У певній формі ця ознака включена в юридичне

(законодавче) визначення політичних партій, але може бути сформульована не прямо, а опосередковано, наприклад через визначення її ролі в політичній системі суспільства (ФРН).

2. Політична партія — це організація, що об'єднує індивідів на основі спільності політичних поглядів, визнання певної системи цінностей відображених у програмі, яка визначає основні напрями політики держави.

3. Політична партія — це об'єднання, яке діє на постійній основі і має формалізовану організаційну структуру.

На конституційному рівні визначається важлива роль політичних партій у політичному процесі як основних інструментів політичної участі, їх внесок у формування національної політики, в організацію і здійснення державної влади.

Нормативно встановлені функції політичних партій такі: участь у формуванні та діяльності органів державного і місцевого самоврядування, рекрутування політичних кадрів, сприяння здійсненню зв'язку між суспільством і державою; агітаційно-пропагандистська діяльність, спрямована на формування громадської думки і політичної свідомості громадян; сприяння патріотичному і громадянському вихованню, посилення почуття патріотизму, зміцнення нації, укріплення моралі, інформування та просвіта народу.

Так само законодавчо визначені права та обов'язки політичних партій.

- **Політичні права і свободи:** брати участь у формуванні та діяльності органів державної влади; свобода пропаганди своєї ідеології та програми; свобода організації масових заходів; право вільного доступу до державних ЗМІ та право засновувати власні; право створювати коаліції та блоки; право встановлювати міжнародні зв'язки з іншими партіями і міжнародними об'єднаннями; майнові права, до яких належать право власності, право займатись дозволеною законом підприємницькою діяльністю, одержувати від держави матеріальну та фінансову підтримку в різних формах; владно утворюючі права — право формувати органи державної влади.

- **Обов'язки:** дотримання Конституції; дотримання принципів демократії у своїй організації; дотримання принципу гласності у своїй діяльності; інформування органів державної

влади про зміни у статуті, програмі, складі керівних органів; відмова від насильницьких методів у своїй діяльності; дотримання принципу рівноправ'я не лише в політичній діяльності партії, а й у внутрішньопартійному житті. Перелічені обов'язки політичних партій не є декларативними, оскільки встановлюється юридична відповідальність за їх порушення.

“Партійне право” також окремо визначає гарантії опозиційної діяльності політичних партій, які полягають у таких можливостях: публічно викладати й обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; брати участь в обговоренні, оприлюдненні й обґрунтуванні критичної оцінки дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні та недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом; вносити до органів державної влади та органів місцевого самоврядування пропозиції, які є обов'язковими для розгляду відповідними органами.

У деяких країнах встановлені додаткові правові гарантії опозиції. Наприклад, у Великій Британії встановлена щорічна плата лідеру “офіційної опозиції” (аналогічно в Австралії, Індії, Малайзії, Канаді). У Португалії опозиція має державний ефірний час і може заперечувати політичні дії і політичні заяви уряду. У ФРН, Швеції опозиційним партіям надається додаткова матеріальна допомога держави.

Свобода утворення й діяльності політичних партій може мати різне нормативне підґрунтя, але зазвичай це право закріплено на конституційному рівні: або спеціальною вказівкою в межах права громадян на об'єднання (Азербайджан, Зімбабве, Намібія), або окремим положенням конституції (Вірменія, Бразилія, Італія, Словаччина, Польща, Португалія, ФРН, Україна, Хорватія, ПАР та ін.). Конституційний характер регламентації утворення та функціонування політичних партій є свідченням розуміння відмінностей між партіями та іншими громадськими об'єднаннями та їх ролі в політичній системі суспільства.

Законодавство передбачає певні обмеження шляхом заборони утворення й діяльності певних видів політичних партій; визначення вимог до статутних і програмних документів партій, партійної організації; встановлення державного контролю над

процесом утворення партій, їх фінансовою діяльністю; надання відповідним державним організаціям права тимчасово зупинити й припинити діяльність партій.

Конституція і спеціальні закони визначають види політичних партій, легальне утворення й діяльність яких заборонені на таких підставах: насильницьке усунення чинного конституційного ладу; загроза незалежності й територіальній цілісності держави, національній єдності (Грузія, Молдова, Україна, Казахстан); утворення партій на етнічній, племінній та релігійній основі (Албанія, Болгарія, Грузія, Казахстан, Молдова, Росія та ін.); заборона місцевих та регіональних партій (Португалія, ФРН); утворення партій на класовій основі (маються на увазі комуністи, наприклад в Єгипті) та ін.

Порядок утворення й діяльності політичних партій регулюється законодавством. Є такі типи реєстрації політичних партій (у розумінні ставлення до партій як до суб'єктів політичного процесу для набуття статусу юридичної особи передбачена процедура реєстрації за нормами громадянського права).

- **Дозвільний.** Партія є легальна в силу свого існування. Цей порядок діє переважно в країнах зі слабкою правовою інституціоналізацією, які не мають спеціального закону про партії (Велика Британія, Бельгія, Греція, Данія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Франція, а також держави Британської Співдружності: Австралія, Індія, Канада, Нова Зеландія).

- **Явочний.** Необхідне подання вказаних у законі документів з подальшою автоматичною реєстрацією. Передбачається широкий набір вимог до партії, які є умовою їхньої реєстрації, процедура реєстрації детально регламентована. Такий порядок діє у Словаччині, Тунісі, Білорусі, Грузії, Латвії, Молдові, Україні, Болгарії, Румунії, Португалії, Польщі, Бразилії, Болівії, Перу, Уругваї, Мексиці.

Зазначений тип реєстрації політичних партій передбачає гарантування принципу гласності, тобто статут, програма і дані про членів і керівні органи партії повинні бути доведені до відома громадськості.

Відмова у реєстрації партії передбачає можливість оскарження такого рішення в судовому порядку.

Сучасні політичні партії виникають і функціонують лише на тлі парламентської системи, яка є найбільш придатним по-лем для участі партій у процесі формування політики і вико-нання ними своєї репрезентативної функції. Адже зв'язок пар-тійної і парламентської систем є двобічним — посилення полі-тичних партій матиме позитивний вплив на розвиток пар-ламентаризму, а підвищення ефективності роботи парламенту приведе до формування усталеної й дієвої партійної системи.

Становлення й розвиток партій і партійних систем є трива-лим процесом, який зазнає на собі впливу особливостей соціо-культурного розвитку, історичних традицій, демографічних й етнокультурних процесів, особливостей релігії тощо. Вони є продуктом соціально-економічного і суспільно-історичного розвитку кожної конкретної країни.

Партійна система — це частина (підсистема) політичної сис-теми, сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими складовими політичної системи та між собою певними упоряд-кованими зв'язками.

Є декілька підходів до класифікації політичних систем, але найбільш поширеним критерієм визначення типу партійної сис-теми є кількість партій, які мають представництво у парламенті в результаті виборів і можуть впливати на формування уряду або брати у ньому участь. Найбільш популярною в політологіч-ній літературі є типологізація, запропонована Дж. Сарторі:

1) однопартійна система із забороною всіх інших, окрім прав-лячої, партій (колишній СРСР, Китай, Куба, Північна Корея);

2) гегемоністська система — наявність лише однієї провідної партії за умов формальної багатопартійності (Мексика до 90-х років XX ст., країни Східної Європи в 40—80-х роках XX ст.);

3) система домінування — тривала, протягом понад 20 ро-ків, і безперервна перемога однієї з партій на конкурентних ви-борах за умов багатопартійності (Швеція в 1932—1976 рр., Япо-нія в 1945—1995 рр.);

4) двопартійна система: за формальної багатопартійності, з відсутністю обмежень на кількість партій, дві найпотужніші перемагають на виборах і формують уряд (США, Велика Бри-танія, Канада);

5) система обмеженого плюралізму: за умов багатопартій-ності найпотужніших партій у парламенті декілька, в уряді ще менше (Німеччина, Бельгія, Франція);

6) система поляризованого плюралізму: за умов багатопар-тійності найпотужнішими є крайні праві й крайні ліві, але уряд зазвичай формується партіями центру (Італія, Нідерланди);

7) атомізована система: наявність великої кількості дрібних не впливових партій. Уряд формується або на засадах широкої коаліції, або на позапартійній основі (Гаїті, пострадянські кра-їни в 90-х роках XX ст.).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення політичної партії.
2. Назвіть передумови виникнення політичних партій.
3. Наведіть типологізацію політичних партій.
4. Чи є в Україні партії парламентського типу?
5. Назвіть законодавчо визначені права і обов'язки політич-них партій.
6. Проаналізуйте функції політичних партій.
7. Визначте порядок реєстрації політичних партій.
8. Зробіть аналіз політико-правових гарантій опозиційних партій.
9. Дайте визначення партійної системи.
10. Чи існує, на вашу думку, партійна система в Україні?
11. Наведіть типологізацію партійних систем.

3.2. Політичне лідерство

Неодмінною умовою функціонування політичної еліти є її спроможність плекати та висувати людей, які займуть перші позиції в політичній організації суспільства, стануть першими суб'єктами політичних рішень. Це і є політичні лідери (за слов'янською термінологією), або керівники (західний вислів).

Більшість людей вважає, що лідер — це особистість, яка з'являється в потрібному місці у потрібний час, яка вміє своїми ідеями, діями висловити найбільш повно потрібні загалу думки та здійснити бажання мас.

У сучасній політичній науці лідерство не має однозначного тлумачення. Є декілька різних підходів до його визначення.

1. Лідерство — це різновид влади, специфікою якої є її спрямованість згори донизу, а носієм є не більшість, а одна людина або група.

2. Лідерство — це соціальна позиція, управлінський статус, керівна посада. Таке тлумачення лідерства впливає зі структурно-функціонального підходу, що розглядає суспільство як ієрархічно організовану систему соціальних позицій і ролей. Той, хто в цій системі позицій виконує функції управління, і набуває статусу лідера.

3. Лідерство — це вплив на інших людей, для якого характерні такі особливості: по-перше, він має бути постійним, а не одноразовим; по-друге, поширюватись на всю групу (організацію, суспільство); по-третє, бути спрямованим від лідера до групи, тобто лідера відрізняє пріоритет впливу; по-четверте, спирається на авторитет, а не на пряме застосування сили.

4. Політичне лідерство — це особливий вид підприємництва, за якого програми вирішення суспільних потреб обмінюються на керівні посади.

5. Лідер уособлює символ спільноти чи приклад політичної поведінки групи.

Поняття політичного лідерства включає формально-посадовий статус, пов'язаний з владою, і суб'єктивну діяльність, спрямовану на виконання соціальної ролі.

Політичне лідерство — це постійний пріоритетний і легітимний вплив однієї або кількох осіб, що займають владні позиції, на суспільство, організацію або групу.

У структурі лідерства визначають три основні компоненти: індивідуальні риси лідера; ресурси або інструменти, якими він оперує; ситуацію, в якій він діє і яка має на нього вплив. Всі ці складові впливають на ефективність лідерства.

У сучасних умовах лідерами стають авторитетні суб'єкти політичного процесу, здатні консолідувати різні соціальні гру-

пи для вирішення проблем суспільного розвитку. Слід зазначити, що лідер може здобути авторитет за таких умов:

- наявність чіткої політичної програми, що відповідає інтересам великих соціальних груп;
- популярність, вміння завойовувати симпатії людей;
- політична воля, здатність брати на себе відповідальність;
- гострий розум та політична інтуїція;
- організаторський талант та ораторські здібності.

Крім того, лідер повинен уміти створювати такий морально-психологічний клімат, який би забезпечував найбільш прийнятні умови політичного життя.

Хоча лідерами не народжуються, а стають, оволодіти мистецтвом лідерства здатний не кожен суб'єкт політики. Ним може стати тільки особистість, якій притаманні самостійність мислення, здатність генерувати ідеї та виражати настрої мас, а також поступатися власними інтересами заради суспільних.

Серед мотивів, що спонукають людину включатися у боротьбу за політичне лідерство, називають прагнення до влади, відданість своїй справі, почуття відповідальності, потребу в повазі з боку інших. Багато фахівців вважають, що політичною діяльністю завжди починають займатись із суто особистих причин. Це і вплив знайомих, намагання досягти виборних посад, а іноді навіть необхідність компенсувати особисту неповноцінність, подолати проблеми особистого характеру.

Щодо природи політичного лідерства у західній політології склалися такі найтипівіші погляди.

• *Лідерство як особистісні характеристики.* Прихильники цієї теорії вважають, що лідерами народжуються завдяки певному генотипу, який містить у собі риси домінування, агресії або дієвих сил, що продукують лідерів. Основні характерні риси, що виокремлюють особистість як лідера:

- 1) фізичні риси — вага, сила, енергія;
- 2) розумові здібності;
- 3) особистісні риси — впевненість у собі, емоційний контроль, здатність до пристосування.

• *Лідерство як модель поведінки.* Ця теорія розроблялась у 50-ті роки, і на відміну від особистісної теорії наголошувала на перевазі лідерства як набутої моделі поведінки. Її головною від-

мінністю від попередньої є твердження, що лідерство — це не вроджена, а набута риса. Лідерства навчаються завдяки спостереженню за лідером, беручи участь у ситуаціях, що стимулюють виявлення лідерських рис.

- *Теорія лідерства як ситуативного, зумовленого певною ситуацією.* Послідовники цієї теорії поділяють думку про те, що і лідерські характерні риси, і лідерська поведінка виникають завдяки певній ситуації і пов'язані з нею. Завдання, людські та матеріальні ресурси, організаційні здібності та оточення, власне, й визначають особистість лідера.

- *Лідерство як харизма.* Слово “харизма” походить з грецької і означає “дар божий”. Так позначають самовизначених лідерів, які притягують послідовників у часи занепаду чи кризи. Харизматичні лідери, як правило, характеризуються силою впливу на своїх послідовників, а ті, у свою чергу, вірять у лідерські надзвичайні властивості.

- *Лідер як виразник інтересів групи.* У стосунках із групою лідер інколи виступає як “функція групи”, тобто група сама обирає лідера, наділяючи його повноваженнями виражати її інтереси. Американський соціолог Т. Парсонс вважає лідерство функцією групи, спрямованою на управління її структурою. Тип взаємодії в групі визначає формальне і неформальне лідерство.

Політичний лідер — це особа, що має соціально-управлінський статус, якій притаманні індивідуально-психологічні можливості впливати на людей, приймати рішення, здійснювати прямий чи опосередкований вплив на суспільство.

До політичних лідерів відносили керівників держав, політичних партій, громадсько-політичних організацій та рухів. Але останнім часом політичними лідерами почали вважати і людей, що не обіймають офіційні командні посади, але є популярними і впливовими учасниками політичного життя, і регіональних політичних керівників, справжніх новаторів.

Серед найважливіших функції політичного лідера такі:

- інтеграція суспільства, об'єднання мас;
- пошук та прийняття оптимальних політичних рішень;
- соціальний арбітраж, захист мас від беззаконня, самоуправства, бюрократії;

- легітимація політичного ладу;
 - комунікація влади і мас, запобігання відчуженню громадян від політичного керівництва;
 - ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей.
- Аналізуючи феномен лідерства, варто зупинитись на найбільш загальних характеристиках лідера як людини політичної. Одним із популярних у західній політології є визначення американських вчених Р. Снайдера, Г. Брака про те, що політична людина структурно включає такі елементи: інтелектуальні здібності та способи їх використання; засади інтерпретації власної політичної компетенції і типи особистості з погляду прийняття політичних рішень. Інші політологи, наприклад Дж. Робінзон, виокремлюють психологічні характеристики лідера, суспільне походження і набутий досвід. Лідер повинен мати такі характерні риси: здатність до прийняття ризикових рішень, здатність до витримання стану непевності, інтелігентність, творче мислення, пошану до власного “Я”, нахил до панування над іншими, потребу до здобуття і використання влади.

Отже, головними критеріями визначення типів політичних лідерів є:

- потяг до влади;
- джерело управління;
- функція в політичній системі;
- політична активність;
- компетентність.

Згідно з першим критерієм розрізняють авторитарних і неавторитарних лідерів. Згідно з другим критерієм розрізняють суб'єктів рішення, якими керують із середини суспільства, і тих, якими керують ззовні суспільства. Щодо третього критерію, то Г. Лассуел виокремлював три типи лідерів: адміністратори, агітатори і теоретики. На його думку, вождями-адміністраторами керує почуття провини, вони шукають полегшення шляхом викривання інших, лідери-агітатори — це люди, що розчарувалися в багатьох ідеях, а лідери-теоретики схильні займатися далекосяжними планами, а не реалізацією поточної політики. За критерієм політичної активності лідери поділяються на правоносіїв (які активні й прагнуть такими за-

лишитися), обсерваторів (які активні, але не прагнуть такими залишитися), пробивних (які активні, але свою активність прагнуть використати для успіху в інших сферах), пасивних (які змучені владою, не прагнуть залишатись у владній групі, малоактивні).

Цікаву типологію лідерства запропонувала американка М.Дж. Херманн: “прапорносець”, “торговець”, “пожежник”. “Прапорносець” мають привабливий ідеал, мрію, здатну захопити маси; таким чином, у центрі уваги перебуває сам лідер. Лідера-“торговця” вирізняє здатність привабливо представити свої ідеї, змусити людей “купити” їх. Лідер-“маріонетка” є виразником інтересів своїх прихильників, це своєрідний агент групи, її представник у владних сферах. Лідера-“пожежника” визначає миттєва реакція на сьогоденні потреби: ситуація породжує попит, лідер його задовольняє.

Польський політолог Єжі Вятр за ідеологічними ознаками визначає лідера-ідеолога і лідера-практика. Першого характеризує відданість ідеології свого руху навіть за умови можливої втрати влади, а другий здатен відмовитись від ідеологічних принципів заради збереження влади.

Проблема жіночого лідерства постала зовсім недавно, з кінця 70-х — початку 80-х років, завдяки розвитку феміністичної думки. Є припущення, що жінок менше серед лідерів з причини нестачі нахилів, здатностей, мотивації, необхідних для лідерської ролі. Жіночі риси емоційності, залежності, чутливості вважаються несумісними з лідерством. Жінки нібито частіше визначають свою модель поведінки, перебуваючи в ролі матері, дружини, і виявляють більший інтерес, ніж чоловіки, до кооперативної діяльності. Зміна ставлення до жінки в суспільстві, широке визнання та сприйняття її характерних якостей, придатних для лідерства, сприятиме збільшенню жінок-лідерів у суспільстві.

Як показує історичний досвід, політичний лідер — це продукт свого часу; йому притаманні саме ті риси, які притаманні цьому суспільству. Становлення політичного лідерства в сучасній Україні відбувається в умовах браку досвіду та традицій демократизму, низького рівня політичної культури, панування стереотипів мислення, сформованих попередньою системою.

Внаслідок нерозвиненості соціальної структури наше суспільство є таким, в якому недоліки соціального порядку компенсуються лідерством, тобто певним чином залежить від особистих рис лідерів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття та сутність політичного лідерства.
2. Схарактеризуйте політичне лідерство: його структуру, функції, природу.
3. Наведіть типологію лідерства.
4. Розкрийте проблему політичного лідерства в сучасній Україні.
5. Визначте складові іміджу політичного лідера та проаналізуйте основні методи його формування.

3.3. Політичні еліти

За будь-якого політичного устрою державна влада зосереджена в руках певної групи людей — політичної еліти, а оскільки політична влада спирається на фундамент нерівності та ієрархічності, то виникнення політичної еліти — неодмінний наслідок політичного життя.

Саме поняття “еліта” (з франц. *elite* — кращі, відбірні, вибрані) у політичній науці трактується неоднозначно. Так, деякі вчені схильні ототожнювати правлячу і політичну еліти, іноді еліту описують як середовище, що постачає на арену суспільного життя вождів та керівників, дехто відносить до політичної еліти комунікаційну та ідеологічну еліти, а більшість зараховують до неї всіх вищих державних чиновників, членів парламенту та лідерів політичних угруповань.

Водночас спільним для всіх цих підходів є те, що йдеться про привілейовану верству населення, меншість, що здійснює управління політичною організацією суспільства, бере участь

у прийнятті та організації виконання політичних рішень і за своїм становищем та виконуваними функціями є панівною.

У своєму розвитку політична еліта пройшла низку історичних етапів: від родової аристократії та рабовласницької демократії в країнах Стародавнього світу до середньовічного лицарства та дворянства Нового часу, а від нього — до виборної, номенклатурної еліти доби демократичних перетворень у посттоталітарних країнах. Основними джерелами влади політичної еліти є сила, гроші та знання, співвідношення між якими змінювалось на різних етапах її розвитку.

Класична теорія еліт формується в країнах Західної Європи, особливо в Італії, а після Другої світової війни центр наукових пошуків переміщується у США. Викристалізуються основні теоретичні підходи до вивчення проблеми, а саме: макіавеллізм, або теорія захоплення влади правлячою верхівкою (В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс); ліберальний елітаризм, представники якого (К. Поппер, К. Мангейм, Н. Боббіо) намагаються відшукати можливі точки зіткнення з привабливою для мас ідеєю народовладдя; структурний функціоналізм, що розглядає еліту як закриту правлячу верхівку традиційних владних структур, до якого у 80-ті роки приєдналися дослідники консервативного елітаризму (Л. Саністедан, П. Бірнбаум). Окрему течію становлять прихильники плюралістичної теорії еліт (С. Ліпсет, Р. Даль, Р. Арон), які обстоюють концепцію поліархічної моделі управління і розглядають еліту не як однорідний соціальний прошарок, а як конгломерат із диференційованих і спеціалізованих елітних груп, що є одночасно суперниками і співниками з підприємливими лідерами на чолі. Останніми роками намітилося певне концептуальне зближення цієї течії з позицією ліберального елітаризму.

Ці класичні теорії є значною мірою відповіддю на марксизм із його основоположними принципами владування, що пояснює практично цілковите замовчування цієї проблеми в радянській політичній літературі. Цілком погоджуючись із К. Марксом у тому, що суспільства минулого управлялись панівною меншістю, представники елітаризму стверджували, по-перше, що ця меншість не обов'язково повинна бути власниками засобів виробництва, а могла нав'язувати свою волю іншим спосо-

бом. По-друге, вони робили висновок, що меншістю управляється будь-яке суспільство, незалежно від того, як воно називається. Звідси критика ідеї народного суверенітету як утопічного міфу романтиків, негативне ставлення до демократії — від повного її несприйняття як прямо протилежної елітаризму і несумісної з ним форми правління (консервативний напрям) до проголошення елітарного демократизму, суть якого полягає у забезпеченні принципу поділу влади (ліберальний напрям). Відповідно до нього демократія характеризується не відсутністю еліти, а способом її рекрутування, представництвом і відповідальністю (Г. Лассуелл). Уточнюється саме поняття демократії як правління уряду, що схвалюється народом (Й. Шумпетер). Спільним для обох напрямів є твердження, що нерівність — основа суспільного буття. По-третє, для теорій еліти в цілому характерне певне заперечення історичного прогресу, оскільки, абсолютизуючи політичні відносини, і насамперед відносини панування, підкорення, її автори весь перебіг суспільного розвитку розглядають як циклічний процес зміни однієї панівної еліти іншою. Цей процес німецький політолог Р. Міхельс назвав "залізним законом олігархії", виводячи його з прогресуючої організації суспільства, ієрархізації останнього, із самої природи демократії.

Будь-яка демократія, вважає Міхельс, щоб зберегти себе і розвиватись, змушена організовуватись. У свою чергу, будь-яка організація не можлива без виокремлення керівного центру — активної меншості, або олігархії (від гр. *oligarchē* — влада небагатьох), якій маса змушена довіряти у зв'язку з неможливістю прямого контролю над великою організацією. Отже, будь-яка демократія об'єктивно містить у собі олігархічне ядро, яке народні маси виводять на політичну авансцену в ході класових боїв зі старою панівною верхівкою, залишаючи при цьому для себе роль п'єдесталу для величчя новоствореної олігархії. Такий процес є вирішальною умовою будь-якого цивілізованого суспільства, підсумовує Міхельс.

Висновки Р. Міхельса справили великий вплив на сучасну політологію. Вони проклали шлях наступним дослідженням корупції у правлячій верхівці. Так, на думку П. Сорокіна, правлячі групи включають значно більшу частку осіб з крайно-

щами в моральному, психічному, розумовому й інтелектуальному розвитку, схильних до аморальності та криміногенності, ніж у цілому представники населення, яким вони управляють. Цей феномен Сорокін назвав "всепроникною корупцією влади". Щоб нова еліта не стала корумпованою, не відірвалась від народу, потрібні певні умови, а саме: гласність, забезпечення соціальної мобільності та відкритості, політичний плюралізм і вільна конкуренція потенційних еліт у рамках законності. Головне — не допустити монополії владних структур, а отже, важливу роль має відігравати "її величність опозиція". Окрім підходу, запропонованого Міхельсом, існують також інші підходи на процес елітотворення і його обґрунтування. Так, прихильники ірраціонального підходу (Д. Фройнд, Р. Флюеллінг), спираючись на філософсько-соціологічні концепції томізму, неотомізму, персоналізму, об'єктивну необхідність цього процесу виводять із природної нерівності людей, із Богом встановленого суспільно-організаційного порядку, який змінити неможливо і непотрібно.

Деякі політологи (Ж. де Ляпуж, О. Аммон, Ч. Ломброзо) дотримуються думки, що еліта — це результат природного добору (так званий біологічний підхід), певний генетичний резерв індивідів будь-якого етносу, що становить приблизно 5—10 % популяції.

Досить поширеними в сучасній політології залишаються спроби пояснити процес елітотворення з позицій психологічного аналізу.

В українській політології має місце твердження, що в основі елітаризму лежать потреби національного творення (В. Липинський). Висувається припущення, що саме "національна аристократія", а не маси, не народ є носієм національної ідеї, і, стоячи на чолі політичних організаційних установ нації, вона творить певні культурні, моральні, політичні й організаційні цінності, які потім присвоює собі вся нація і якими ця нація живе і тримається.

У новітніх дослідженнях зростає увага політологів до обґрунтування процесу елітотворення з функціонально-технократичних позицій. Необхідність політичної еліти виводиться із поділу праці в суспільстві, корельованого неоднаковими

здібностями людей, із вимог зростаючого професіоналізму, компетенції та спеціалізації у керівництві та управлінні. Вводяться поняття "постіндустріальне суспільство", "нова еліта", які включають переміщення центру влади до еліти спеціалістів — носіїв знань, "позакласове" рекрутування еліти, оптимальне співвідношення між елітою та масами і, як наслідок, послаблення соціальної напруженості в суспільстві.

Політична еліта — це привілейована верства, меншість, яка бере безпосередню участь у процесі прийняття і організації виконання політичних рішень і внаслідок свого становища і виконуваних функцій є панівною. Як будь-яка система, вона має складну структуру і включає правлячі кола політично-урядової еліти, або політичну верхівку; суспільно-господарської еліти, або економічну верхівку; "армійську" еліту, або військову верхівку. До політичної еліти, крім правлячої, деякі політологи відносять також коло груп тиску, коло регіонально-локальних керівників і навіть активістів політичних партій, рухів та об'єднань, представників засобів масової інформації, мотивуючи це тим, що з них рекрутуються майбутні функціонери низового й середнього рівня, серед них можна шукати майбутніх лідерів.

Кожна з цих груп, діючи в певній взаємодії, є частиною уніфікованої та згуртованої владної еліти, об'єднаної, на думку В. Парето, однорідністю "трьох С" — свідомістю своєї особливості та окремішності від решти груп суспільства; спільністю свого соціального походження та досвіду; солідарністю в захисті своїх спільних інтересів.

Показниками єдності та однорідності політичної еліти є також взаємозамінність і високий рівень закритості, оскільки еліта робить усе можливе, щоб не допустити до своїх лав "чужаків".

Будь-яка політична правляча еліта у високоорганізованому цивілізованому суспільстві діє за відповідно встановленими принципами діяльності.

Першими із них є ієрархічність (досить суворе дотримання правил так званої піраміди, коли розпорядження даються згори донизу і мало обговорюються).

Другим принципом є розмежування компетенції. Відповідно до нього, процес виконання елітою певних функцій набуває вигляду своєрідних концентричних кіл, що є різними рівнями регламентації (право першого підпису, і порядок підготовки і прийняття політичних рішень, інститут радників і т. ін.).

Наступним принципом діяльності політичної еліти є рутинність рішень, що приймаються. Насамперед вона виявляється в ідеологізації політичних, народногосподарських рішень, у формуванні будь-яким політичним режимом свого політичного лексикону і навіть мовно-політичних стереотипів.

Одним із найважливіших принципів функціонування політичної еліти є професіоналізм. М. Вебер розглядав його у трьох значеннях:

- 1) як рівень компетентності, певний освітній ценз чиновників;
- 2) як вищий рівень інформованості, доступ до певних дефіцитних благ порівняно з іншими верствами населення;
- 3) як певний тип елітарної поведінки правлячих кіл, вся діяльність яких відбувається за завісою таємничості, закритості, снобізму.

У сучасній політологічній літературі визначаються різні типи політичних еліт. За якісним складом розрізняють відкриті і закриті еліти. До відкритого типу належать усі еліти, які допускають оновлення своїх лав насамперед знизу, а також з окремих представників інших еліт. У закритих елітах процес оновлення відбувається повільно, доступ до них ускладнений. Такі еліти ортодоксальні, не йдуть на компроміс і важко адаптуються до нових умов. Поділ політичних еліт на відкриті та закриті досить умовний, оскільки повністю закритих чи відкритих еліт немає. Більшість еліт проходить у своєму розвитку своєрідний цикл, в якому за певних обставин фази відносної відкритості й закритості змінюють одна одну.

За умовами владування політичні еліти поділяють на легітимні та нелегітимні. Легітимними визнають еліти, влада яких освячена правом, а нелегітимними — еліти, які управляють, нехтуючи законністю. Легітимний або нелегітимний статус еліти детермінується інституційними, економічними позиціями, особистими якостями лідерів і характером політичного режиму в цілому. З трансформацією режиму легітимність, здобута тяжкими зусиллями, може бути втрачена або, навпаки, набута.

За стилем керівництва В. Парето, використовуючи термінологію Н. Макіавеллі, виокремив два типи політичної еліти, що послідовно змінюють один одного при владі. Перший тип — “леви”, яким властиві надзвичайний консерватизм і силові методи правління. Другий тип — “лиси”, майстри обману, політичних комбінацій і компромісу. В умовах стабільності переважають “леви”. Нестабільність політичної системи вимагає правління еліти “лисів”. Загалом механізм соціальної рівноваги нормально функціонує за умови пропорційного припливу в еліту людей обох типів.

Окрім згаданої типології еліт у Європі досить поширеним є ідеологічний поділ — демократичні, ліберальні, авторитарні, тоталітарні еліти. За основу поділу бралися ідеологічні концепції й системи етичних і естетичних цінностей тощо.

Цікавим і недостатньо висвітленим у політологічній літературі є розмежування політичних еліт за рівнем виконання властивих їм функцій на сильні та слабкі. Сильним елітам (за визначенням Л. Гумільова — пасіонаріям) притаманні висока активність, жертвовність, культ успіху, прагнення до перемоги, високих ідеалів, до знання та краси, пошуку нового. Головними рисами слабких еліт є здатність до адаптації, соціальна пристосованість, покірність, нерішучість, еластичність, безхребетність і навіть певна сірість.

Розглянемо, як відбувається процес формування, репродукування та циркуляції політичних еліт в умовах українського пострадянського суспільства.

В Україні останнє десятиріччя стало періодом початку становлення нової еліти. Деякі дослідники вважають, що “перебудова” означала остаточне завершення розколу радянської номенклатури на партійну і господарську і початок бунту останньої проти першої. Господарники хотіли більших свобод у своїй діяльності, їхні вимоги підтримала частина партійної номенклатури, особливо регіональної. Ці групи старої номенклатури й утворили кістяк сучасної нової еліти, тобто відбулася масова трансформація колишньої номенклатури в нову еліту шляхом конвертації старих посад в економічну і політичну владу. Господарсько-фінансові клани стали набувати все більшої ваги в суспільстві. Вони почали активно впливати на політику, від-

стоювати свої інтереси у парламенті, уряді, президентському оточенні. Таке об'єднання дослідники називають політико-фінансовими групами (ПФГ), або олігархією.

Завершення трансформації старої еліти закінчується певним актом її легітимації. Одним із таких публічних чи громадських актів є обрання цих людей до органів місцевого самоврядування, парламенту, їх входження в адміністрацію президента або в органи президентської владної вертикалі, зайняття посад у Кабінеті Міністрів, у міністерствах, державних комітетах, входження у різноманітні правління, ради фінансово-промислових груп тощо.

Так сталося, що серпневі дні 1991 р. в Україні не привели до радикальної зміни (а тим більше, повалення) старої еліти. Для власного збереження ця еліта проголосила незалежність України. На думку дослідників, в Україні відбувся своєрідний політичний бартер — партійно-радянська номенклатура рекрутувала до своїх лав більшість конформістських лідерів контреліти, зберігши владу і власність. Найбільш численний прошарок нової владної еліти сьогодні в Україні становлять другий та третій ешелони номенклатури Компартії України — колишні працівники периферійних міськкомів, райкомів партії, парткомів великих підприємств та комсомольські працівники, які швидко змінили ідеологічні та політичні орієнтири.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте політичні еліти: структуру, основні принципи діяльності.
2. Назвіть класичні теорії еліт.
3. Дайте сучасне обґрунтування елітаризму.
4. У чому полягають функції політичної еліти?
5. Охарактеризуйте типологію політичної еліти.
6. Які є шляхи поповнення політичної еліти?
7. Охарактеризуйте національну еліту в сучасній Україні.
8. Проаналізуйте тенденції трансформації політичних еліт під час переходу від одного типу політичного режиму до іншого.

3.4. Політичний процес

Досліджуючи закономірності політичного буття, сучасна політологія багато уваги приділяє категорії “політичний процес”, за допомогою якої визначають сукупну діяльність соціальних суб'єктів, спрямовану на формування, функціонування, розвиток політичної системи. Поняття “політичний процес” відображає об'єктивну реальність соціально-політичного розвитку суспільства, яке набуває системного характеру.

Політична система, що склалася, реалізує свої функції лише через діяльність суб'єктів політики, яка, у свою чергу, забезпечує саморозвиток системи. Через політичний процес створюються найбільш адекватні умови для відтворення системи, що становить одну з його закономірностей. Механізм дії цієї закономірності спирається на чинну нормативно-правову базу й процедури, що склалися історично. Тому евентуальні труднощі у відтворенні політичної системи можуть виникнути лише на базі прийняття політичних рішень, про що йтиметься нижче.

Суть політичного процесу виявляється не у формах функціонування політичної системи суспільства, а у використанні політичної влади в інтересах суспільного розвитку. А якщо це саме так, то політичний процес має включати виборчий процес, у процесі якого формуються владні структури в державі. Стаття 5 Конституції України встановлює, що народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Для формування представницьких органів влади народ України користується належним йому виборчим правом, основні принципи якого зафіксовані Конституцією України. Вибори визнаються вільними і відбуваються на основах загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

На виборах найбільш помітною стає політична суб'єктивність особистості. Вона (політична суб'єктивність) починається з усвідомлення й артикуляції політичних інтересів. Електоральна особистість, таким чином, виступає як суб'єкт політичної дії.

На виборах як фазі політичного процесу розгортається боротьба за посади у державному апараті, в якій беруть участь усі суб'єкти політичного процесу. Держава забезпечує правову й організаційну сторону виборчого процесу.

Мажоритарна система виборів, що існує у більшості країн, дає перевагу сильним (великим) партіям. Перевага сильних партій над слабкими має місце й у випадку пропорційної та змішаної систем. У вітчизняній літературі після прийняття виборчого закону 1997 р. поширена була теза, що пропорційно-мажоритарна система виборів сприяє представництву малих партій у парламенті. З формально-юридичного погляду це мало досить переконливий вигляд. На практиці це аж ніяк не справджувалось. Вибори половини складу Верховної Ради відбувалися у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за списками кандидатів від політичних партій та блоків партій на основі пропорційного представництва. Переважна більшість політичних партій оцінили виборчий процес як чинник тимчасової, але найбільш адекватної умови реалізації їхньої політичної суб'єктності.

Норми і процедури участі у виборчому процесі встановлюються законом. Вони є своєрідним лакмусовим папірцем верифікації політичної суб'єктності партії та лінії відносин на рівні електорат — політична партія. Партії і електорат суб'єктів взаємодіють протягом усього виборчого процесу. Ці суб'єкти виявляють себе як суб'єкти політичних інтересів, політичних дій і політичних рішень. Існує відносна асинхронність та ранжованість виявлення певних видів політичної суб'єктності партій і електорату. На початкових фазах виборчого процесу електорат виявляє себе досить пасивно. Партія, яка вступає у виборчий процес, навпаки, досить активна. Вона "озвучує" свій політичний інтерес: приймаються передвиборчі програми, платформи, настанови, на які чекають виборці. Сучасні партії із великим бажанням декларують себе як виразника інтересів усіх виборців. Об'єднання партій у блоки на виборах розглядається як частина їх стратегії і тактики, спосіб достатньо ефективного виявлення їх політичної суб'єктності.

Народне волевиявлення, що періодично відбувається на виборах, набуває характеру політичного рішення, яким держава

повинна керуватися під час формування відповідних органів влади. Згідно з Конституцією, народ діє як суб'єкт прийняття політичних рішень під час проведення референдумів. Таким чином, народ є безпосереднім учасником усіх фаз політичного процесу, в тому числі фази прийняття політичних рішень. На цій фазі відбувається трансформація сукупної діяльності політичних суб'єктів у певну цілісність, яка забезпечує сталість політичної системи та її здатність здійснювати управління соціальними процесами, включаючи й сам політичний процес.

Проте політичний процес не обмежується виборчими технологіями. У другій половині ХХ ст. у дослідженні політичного процесу домінували праці прихильників плюралістичної демократії, в яких він трактувався як політичний ринок, на якому домовляються або змагаються різні політичні елементи. Американський політолог Д. Істон розглядав політичний процес у категоріях політичної системи, в якій вимоги, що надходять від суспільства, загального середовища трансформуються у рішення, які виходять із цієї системи. На думку Д. Істона, політична система розподіляє дефіцитні матеріальні й духовні блага особистостям і певним групам.

Т. Парсонс характеризує політичний процес як діяльність, спрямовану на досягнення спільних цілей та прийняття рішень, що приводять до реалізації загальних цінностей. При цьому чітко простежується владний характер такої діяльності, а сама фаза прийняття рішень видається за основу політичного процесу.

З часом виникла ціла теорія прийняття рішень. Сферою її досліджень насамперед є політичні рішення, які надходять від владних структур, зокрема від держави. Центральним моментом рішення є визначення мети залежно від наявних соціально-економічних і соціально-політичних умов розвитку країни. Такі цілі можуть бути сформульовані, представлені суспільству як структурні реформи. Під час вибору цілей враховуються альтернативні рішення, які пропонуються іншими суб'єктами політики, а також вимоги опозиції про зміну прийнятих раніше. Слідом виробляються і визначаються засоби й методи здійснення цільових установок.

Проблема вибору рішень тісно пов'язана з питанням знаходження правильних засобів і методів забезпечення політичного рішення: консервація наявного становища, помірне або радикальне реформування суспільної системи. Рішення про реформування ухвалюються за умов кризової ситуації. Значно рідше вони приймаються превентивно, з опорою на політичну свідомість і волю реформатора. Найчастіше це вимушені рішення, які ухвалюються під тиском кризових обставин.

На межі другої половини 80-х років у СРСР М. Горбачов запропонував реформи, спрямовані на вихід із передкризового стану економіки. Чітко визначених програм виходу з кризи не було, а те, що було, не відповідало соціальним очікуванням населення. До того ж виявилася тенденція небажання й нездатності владних структур реалізувати прийняті й публічно продекларовані політичні рішення. В результаті суспільство опинилось у стані глибокої кризи, яка поглиблювалася паралічем державної влади на всьому пострадянському просторі. Наслідки тих подій загальновідомі.

У політології склалася триваріантна модель наслідків кризових ситуацій: модель косметичної реформи, модель радикальної реорганізації систем (тобто революцій), модель збереження політичного статус-кво. Незалежна Україна поступово просувається шляхом структурних реформ системи. Серед низки найважливіших політичних рішень, прийнятих за попередні десятиріччя, треба назвати акт проголошення Конституції, спираючись на яку була сформована політична система сучасної України. Усі її структурні елементи взаємодіють у процесі прийняття рішень.

Спеціалісти розрізняють три стадії прийняття рішення:

- 1) *підготовка*: створення групи вироблення рішення, до яких залучають фахівців (апарат), експертів;
- 2) *обговорення*: розроблення альтернатив, які відображають інтереси політичних сил і груп тиску. Однією з цілей обговорення є мінімізація помилковості пропонованих рішень;
- 3) *прийняття*: матеріалізація сукупної діяльності суб'єктів політики як політичної боротьби щодо прийняття рішення. Приводиться в дію механізм прийняття, яким у представницьких органах є голосування.

Рішення має бути ідеологічно обґрунтованим. Якщо у рішенні немає політичного передбачення, це також небажано, бо може спричинити негативні політичні наслідки. Особливо це стосується адміністративних рішень, які часто вступають у колізію з чинними законами й нормами. Варто розрізняти рівні політичних, управлінських рішень: державний, партійний, самоврядний. Кожен із них має традиційну процедуру прийняття рішень. Державний рівень прийняття управлінських рішень є основним. Саме він забезпечує функціонування політичної системи. Інші структури системи підпорядковуються рішенням держави.

Головне значення для вирішення управлінських завдань мають сучасна комп'ютерна техніка й технологія. Суттєво підвищилися вимоги до кадрів управління. Високо цінується професійна кваліфікація урядовців і політиків. На базі чинного права опрацьовані численні процедури прийняття політико-управлінських рішень, які забезпечують певні складові функціонування системи. Ці процедури покликані забезпечити рішенням підтримку й схвалення з боку всієї ієрархії структур державної влади, органів управління і місцевого самоврядування. Закріплені у Конституції України норми й процедури прийняття рішень практично не залишають місця для використання директивних методів під час прийняття управлінських рішень. Виняткові методи можуть бути застосовані у надзвичайних ситуаціях, а саме у разі запобігання техногенним катастрофам, землетрусам, повеням тощо.

Демократична система процедур прийняття державних рішень виключає будь-які можливості серйозних деформацій у функціонуванні політичного процесу, гарантує стабільність його розвитку. Система демократичних процедур, що складається, дає змогу відносно швидко і головне безболісно знімати конфлікти між виконавчою владою з приводу прийняття певних політичних рішень, переводити у конструктивне співробітництво протистояння опозиційних сил з питань конкретного змісту рішень, що приймаються у представницьких органах. Базою такого співробітництва є конституційне право й реалії формування державної політики, які забезпечують сам процес відтворення існуючого режиму.

Після закінчення чергової виборчої кампанії, під час якої народ обирає представницькі органи влади, що, по суті, є актом прийняття політичного рішення, політичний процес входить у нормальне русло функціонування, яке характеризується притаманними йому якісними змінами.

Концепція політичних змін є однією з найбільш поширених у сучасній політології. Згідно з нею сучасний політичний процес розвивається через зміни. Але ці зміни не мають нічого спільного з революційними зрушеннями, подіями тощо. Наслідками розвитку політичного процесу стають чітко визначені напрями його еволюції:

- до регресу політичної системи;
- до її стагнації;
- до адаптації політичної системи до нових економічних, соціальних, міжнародних умов.

У реаліях сучасного політичного життя така триваріантна модель змін, що відбуваються у політичному процесі, видається трохи надуманою. Особливо коли йдеться про конкретні зміни. Акцент робиться на змінах вторинного характеру, а саме у сфері права, політичної поведінки, політичної свідомості. Визначальну роль у процесі змін відіграє політична система з усіма структурами, що функціонують у ній, у тому числі новими.

На думку Т. Парсонса, у політичному процесі можуть відбуватися циклічні або структурні зміни. У першому випадку політична система є самодостатньою і здатною підтримувати себе шляхом “стабілізації перед лицем змін в оточенні співтовариства”. Т. Парсонс стверджує, що політичному процесу притаманні також структурні зміни, суттю яких є трансформація політичних ролей і структури, зумовлена спеціалізацією і рольовими функціями системи. Істотно, що ця трансформація легітимна. Кожен із цих процесів уособлює суттєві зміни взаємодії між політичними суб'єктами. Варто підкреслити, ще один зріз політичного процесу, який виявляється у зв'язках політичної системи й середовища. У цьому випадку доречно вести мову про адаптацію до середовища, його регулювання з боку системи й одночасно про процес запровадження інновацій у соціальну та інші сфери суспільного життя.

У незалежній суверенній Україні розвиток політичного процесу набув саме такого напрямку: легітимного, структурного перетворення політичної системи, яке успішно триває і після прийняття Конституції 1996 р.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні форми світового політичного процесу.
2. У чому полягає специфіка сучасного етапу світового політичного процесу?
3. У чому суть політичного процесу?
4. Назвіть типи політичного процесу.
5. Схарактеризуйте форми та умови вияву політичного процесу.
6. Яка природа політичного процесу в Україні?
7. Чи можливе планування політичного процесу?

3.5. Політичні технології

У сучасному світі дедалі більш популярним стає термін “PR — Public relations”, або “PR-технології”, що у різних перекладах означає “зв'язки з громадськістю”, “стратегічні комунікації”, “суспільні зв'язки”. Загальна ідея PR-технологій — вплив на суспільну свідомість з метою створення найбільш сприятливих умов для сприйняття певних явищ, лідерів, ідей тощо.

У політичному житті суспільства PR-технології відіграють значну роль, особливо під час проведення масових політичних кампаній, скажімо виборів.

Виборчі технології — найбільш ефективні шляхи розв'язання завдань, що є у сучасному світі. Однак їх важко досліджувати, тому що вони мають інтенсивний характер, неоднаково діють за часом, є креативними. Однією зі складових політичних PR-технологій є політична реклама.

Західні та вітчизняні дослідники включають до її складу різні компоненти: політичну агітацію, створення позитивного іміджу політичних лідерів, стратегію і тактику виборчої кампанії, маніпулювання масовою свідомістю, політичну антирекламу.

Важливим елементом політичної реклами є звернення до політичних цінностей, які найбільше відповідають конкретному стану масової свідомості, тобто викликають відповідні реакції і зацікавленість електорату.

Політичні цінності тісно пов'язані з політичними традиціями, тобто з найбільш стійкими і "живучими" ідеями, поняттями, які передаються з покоління в покоління. Сила традицій дуже велика, бо цінності, що стали традицією, володіють умом людей на рівні несвідомого, це колективне несвідоме. Під політичними цінностями розуміють не лише ідеали, а й чіткі норми, яких слід дотримуватись. Щоб виразити і зафіксувати їх, використовують багатий арсенал політичної символіки.

Політична символіка — це сукупність виразних засобів, що надають політичному життю, політичній дії, різним формам матеріальної політики явний, особливо очевидний або, навпаки, прихований сенс.

До політичної символіки належать:

- наочно-агітаційна символіка (гасла, плакати, передвиборчі листівки, портрети, карикатури);
- політико-музична символіка (гімни, революційні та народні пісні, музичний супровід);
- люди — політичні символи (політичні лідери, легендарні герої);
- умовно-графічні символи (хрести, зірки, інші фігури);
- політична мова (звороти, які часто трапляються у політиці в іронічному сенсі);
- політична мода (особливості поведінки, манер, одягу найбільш відомих політичних діячів);
- символи місця і часу (наприклад, "радянські часи", "сталінська епоха").

Засвоєння особистістю політичної символіки відбувається поступово — від найпростіших до більш складних моментів. Саме цим користуються політичні технологи для "ідеологічної

обробки". Найбільшою небезпекою для масової свідомості є політичне маніпулювання.

Основою маніпулювання масовою свідомістю стає соціальний міф — утвердження ідей, які сприймаються переважно на віру, без критичного осмислення. У кожному суспільстві є свої національні міфи, які активно підтримуються, в тому числі правлячими колами, за допомогою ЗМІ. Так, у СРСР були міфи про приватну власність як "джерело зла", про крах капіталізму і неминучу перемогу комунізму, про марксизм як єдино правильне вчення. Після краху комуністичного суспільства почали формуватись нові міфи: про капіталізм як "світле майбутнє" тощо.

Для укорінювання соціальних міфів технологія маніпулювання передбачає різні методи впливу на масову свідомість. До них як найбільш брутальні належать пряме підтасовування фактів, замовчування небажаної інформації, поширення брехні та наклепів, а також тонкі, рафіновані — напівправа (коли для завоювання довіри аудиторії висвітлюють правдиво й об'єктивно малозначущі факти, замовчуючи більш важливі, подають хибну інтерпретацію подій), навішування ярликів (щоб аудиторія відторгла певного діяча, ідею), маніпуляції з рейтингами. Якщо конкретизувати ці методи, можна навести деякі приклади:

- **метод фрагментації** полягає в інформації, поданій єдиним потоком таким чином, що людина не сприймає будь-яку тенденцію, акцент, тобто не може вловити, що саме було головним, а що — другорядним. Це так званий білий шум. За "шумовими ефектами" неможливі сортування інформації, зосередження уваги на тому, що має цікавити людей насамперед;
- **метод створення фактів** полягає у поєднанні істинних фактів, що відбулися, і вигаданих правдоподібних фактів. Якщо людина впевнилась у тому, що перші факти є істинними, вона має довіру до такої інформації і може "повірити" іншим вигаданим фактам;
- **метод історичних аналогій** апелює до людей "освічених", які "пам'ятають", що в історії вже було щось подібне, і довіряють подальшому викладенню сумнівної інформації.

До прикладів брудних, так званих чорних, PR-технологій належать методи дезінформації, "закидання багном" тощо.

Кожний з методів подання інформації має специфічні засоби, але всі вони характеризуються тим, що апелюють до підсвідомості приховано, надаючи свідомості безпечну, нейтральну інформацію.

В умовах інформаційного перевантаження, а сьогодні це норма, захисний механізм людської свідомості спрацьовує так, що навіть за можливості критично сприймати інформацію багато людей "відключаються".

У виборчих перегонях хвиля PR-технологій зосереджена на побудові іміджу політичних діячів, що найбільш активно намагаються завоювати голоси виборців. Наочно це можна було побачити на президентських виборах 2004 р. в Україні, які продемонстрували майже весь спектр можливостей політичних технологій.

Подібно до комерційної політична реклама має на меті "продаж свого товару", а саме: політичних ідей та політичних діячів. І методи, які вона використовує теж подібні: реклама у транспорті, на вулицях, на телебаченні, листівки, плакати, адресна пошта. Але є й особливість: на відміну від комерційної політична реклама часто містить неприємну критику опонентів. Вважають, що цей прийом більш ефективний, ніж позитивна реклама.

Найбільш ефективним з цього погляду останнім часом стало телебачення. Воно дає можливість так монтувати картинку, що вплив на свідомість здійснюється через живе слово і зоровий образ, а вони наділені емоційною силою, яка нерідко перекриває раціональну аргументацію. Реалізація сучасних політичних PR-технологій, безперечно, має вплив на масову свідомість і певною мірою сприяє формуванню суспільної думки. Проте слід зазначити, що немає гарантії абсолютної успішності проведення певних PR-кампаній, про що свідчать приклади перебігу останніх політичних подій як в Україні, Росії, Грузії, Киргизії, так і в багатьох західних країнах.

Створення стереотипів масової свідомості, маніпулювання суспільною думкою має все ж нетривалий характер. Але водночас для вирішення конкретних завдань виборчих перегонів воно досить успішне.

Аналіз конкретних методик, а також порівняння їх з отриманими результатами дає змогу сформулювати раціональне, критичне ставлення до політичних технологій, поглиблювати знання масової соціальної психології та політичної поведінки. У свою чергу, це сприяє загалом підвищенню політичної культури громадян, суспільства в цілому.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягають сутність та особливості політичних технологій і політичного процесу?
2. Якими мотивами керуються певні учасники політичного процесу?
3. Які особливості індивідуальних політичних технологій?
4. Охарактеризуйте особливості використання загальних політичних технологій.
5. Яким є механізм прийняття політичного рішення?
6. Яким виборчим правом користуються громадяни, що прийшли в день голосування на виборчу дільницю:
 - а) активним;
 - б) пасивним;
 - в) і тим, і іншим;
 - г) жодним.
7. Чи може стати Президентом України громадянин іншої держави?

3.6. Соціально-політичні конфлікти

У теорії конфліктів є два напрями дослідження.

Перший — це традиційні, класичні концепції, які пропонують свою філософію конфліктів. В основі якої такі положення:

- будь-яке суспільство постійно змінюється, суспільні зміни відбуваються завжди й усюди;

- будь-яке суспільство завжди демонструє ознаки незгоди та конфлікту, суспільний конфлікт наявний завжди й усюди;
- для будь-якого суспільства характерне насильство однієї його частини щодо іншої.

Другий напрям — модерністсько-сцієнтиський, побудований на структурно-функціональній основі.

Функціоналісти припускають:

- будь-яке суспільство — це відносно стійка, стабільна структура елементів;
- будь-яке суспільство є добре інтегрованою структурою елементів;
- кожний елемент суспільства виконує свою функцію, сприяючи тим самим збереженню цього суспільства;
- елементи будь-якої суспільної структури спираються на консенсус цінностей.

У соціально-політичній літературі розглядають різноманітні моделі конфлікту. К. фон Бейлі пропонує розрізняти моделі таким чином.

- **Ліберальна модель** базується на зіткненні групових інтересів. Її вираженням є партійний плюралізм, що розцінюється як основа демократії.

- **Соціалістична модель** досліджує такі конфлікти: протиставлення держави та суспільства і класової боротьби.

Більш повне визначення змісту конфлікту можливе, якщо проаналізувати його рівні.

Відповідно до організації суспільства, конфлікти формуються на рівні:

- індивіда;
- між індивідами;
- групи;
- великих систем (або підсистем);
- поділу суспільства на класи та верстви;
- певного суспільства в цілому;
- регіональному та глобальному.

Таким чином, під соціальними конфліктами розуміють зіткнення протилежних поглядів, розбіжності інтересів і дій окремих людей та інших спільнот — професійних груп, соці-

альних класів, етнічних, конфесійних та інших груп, держав, їх блоків тощо.

Політичні конфлікти є різновидом соціальних. У їх основі лежить конфліктна ситуація як особливий стан політичного життя на ґрунті загострення суперечностей об'єктивного й суб'єктивного характеру. В основі політичної напруженості лежать економічні, соціальні та політичні процеси, перебіг і спрямованість яких призводять до виникнення конфліктної ситуації.

Характерні ознаки стану соціальної й політичної напруженості такі.

У значних верствах населення поширюються настрої незадоволення наявним становищем у життєво важливих сферах суспільного життя (інфляція, погіршення умов працевлаштування, зростання злочинності тощо), настрої невдоволення взагалі наявним соціальним устроєм.

Під впливом таких настроїв утрачається довіра до влади, зникає відчуття безпеки. Поширюються песимістичні оцінки майбутнього, різноманітні чутки. Виникає атмосфера масового психічного неспокою.

Напруженість виявляється не лише в суспільних настроях, а й у масових діях: ажіотажному попиті, вимушеній і добровільній міграції значної частини населення в інші регіони та за кордон.

Політичні конфлікти і політична напруженість — це процеси, які проходять певні стадії.

Перша з них — передконфліктна ситуація, якій властиве загострення суперечностей, сильніше, ніж звичайно, зіткнення інтересів протилежних сторін. Тобто конфлікт уже існує в прихованому (імпліцитному) вигляді. Він визрів, проте не виявився. Виникає політична напруженість у суспільстві.

Друга стадія — конфлікт у неприхованому вигляді, що виникає внаслідок появи якихось нових факторів або дій. Вони трансформують передконфліктну ситуацію в бік загострення. На цій стадії відповідні зміни відбуваються в політичній напруженості, характерна поява вогнищ і навіть зон різкого загострення напруження в окремих населених пунктах та регіонах.

Заключна стадія конфлікту полягає у виявленні результатів його впливу на суспільне життя, його функціональної ролі в політиці. Більш імовірні тут урядові кризи.

Можливі такі варіанти виходу з конфлікту.

1. Політичний режим, по суті, залишається таким самим, яким був до конфлікту. Відбувається тільки зміна панівної групи, а як наслідок, проведення радикальних — структурних, якісних перетворень у господарській та інших сферах не здійснюються. Саме це відбувалося в країнах Заходу в 70-ті роки минулого століття з приходом до влади неоконсервативних сил.

2. Зміна одного політичного режиму іншим за незмінності суспільного ладу. Прикладом є редемократизація в Португалії, Іспанії, Греції та деяких інших країнах у 70-ті роки ХХ ст.

Поведінка політичних суперників під час політичної кризи невіддільна від типу конфлікту.

Перший тип — бойовище. Учасники конфлікту керуються єдиною настановою — якнайбільше нашкодити супернику. Ідеться про нераціональну модель, в якій немає цінностей, що могли б стати передумовою компромісу. Тут можлива або поразка, або перемога, а отже, спостерігається відповідна поведінка.

Другий тип — ігри, тобто раціональна модель поведінки. Учасники розраховують свої ходи, діють урівноважено, приймають загальні правила гри. Тією мірою, якою передбачається інституційна підтримка наявних правил, гострота конфлікту дещо згладжується. Але оскільки цінності й пріоритети гравців залишаються незмінними, розв'язання конфлікту практично неможливе. Взагалі він може бути "знятий", але ціною усунення однієї зі сторін.

Третій тип — дебати, за яких головний наголос робиться на розв'язанні конфліктів шляхом пошуків спільного в системі цінностей. Це передбачає не тільки знання правил гри, а й уміння аналізувати й модифікувати їх згідно з інтересами опонентів.

Перших два типи конфліктів врешті-решт призводять до знищення наявної політичної системи або до її збереження в незмінному чи більш консервативному вигляді. Наслідком третього типу є істотна модифікація політичної системи.

Поведінка правлячих кіл може бути різною — від пасивної до активної, спрямованої на підпорядкування своєму впливові політичній ситуації, нейтралізації факторів, що призводять до конфліктів і нестабільності. Досягається це різними способами, серед яких можна виокремити такі.

Соціальне маневрування передбачає перерозподіл частини суспільного багатства в різноманітних формах. Цей спосіб не дає повної гарантії стабільності вже тому, що самі потреби зростають. Водночас можливості перерозподілу мають певні межі, і якщо ними нехтувати, то наслідки можуть бути надзвичайно важкими.

Створення образу ворога, як змова деструктивних сил є політичною дезорієнтацією невдоволеної частини населення, що спрямовує її соціальну й політичну енергію на активність, яка, по суті, не загрожує стабільності наявної системи. Проте ці методи можуть дати тільки тимчасовий ефект.

Політичне маніпулювання — це всі дії політичних інстанцій для забезпечення необхідного їм стану політичної системи.

Можливість і дієвість використання певних методів стабілізації політичного життя і запобігання конфліктам залежить від конкретних умов у країні: її політичних традицій і культури, панівного режиму, співвідношення соціально-політичних сил тощо.

Поведінка опозиційних сил визначає форми вияву політичної кризи й визначається ними:

1) *політичний переворот*. Ідеться про спробу змінити зруйнований консенсус панування одних політичних сил над іншими. Сам собою такий переворот не може відновити стабільності, має поверховий характер, не змінює базових структур;

2) *соціальна революція*, глибинні витoki якої в суперечності між життєвими потребами суспільства й сукупністю соціальних, передусім політичних, структур. Вона може бути короткочасним, одноразовим актом або тривалим процесом, радикальним зламом наявних структур, включення у систему нових елементів або цілих підсистем;

3) *соціальна контрреволюція* як масове незадоволення негативними наслідками спроб штучно формувати соціальний і по-

літичний розвиток. Вона орієнтована на повернення до колишньої політичної системи.

Важливим є вибір оптимальних форм політичної боротьби — насильницьких чи ненасильницьких, мирних.

Існують різні позиції щодо політичного насильства. Є політичні цілі, яких не можна досягнути без використання форм насильницької боротьби, зокрема у таких випадках:

- коли панівна еліта чинить збройний опір незрілим демократичним перетворенням;
- для боротьби з тероризмом;
- для розв'язання надзвичайних конфліктів;
- для нейтралізації вже започаткованого насильства.

Використання насильства і з етичного, і з прагматичного поглядів виправдане лише тоді, коли руйнівні наслідки його менші від руйнівних наслідків того насилля, яке потрібно подолати.

На відміну від політичного насильства, ненасильницькі методи політичної боротьби мають три особливості.

1. Вирішення конфліктів шляхом співробітництва, що передбачає необхідність зрозуміти опонента, визначити законність його інтересів, знайти вихід, який би був прийнятним для обох сторін. Пошук такої ситуації здійснюється спільно.

2. Ненасильницькі форми боротьби є масовими, оскільки вимагають участі всіх, хто втягнений у конфлікт.

3. Від індивідів вимагається виняткове напруження як розумових, так і моральних сил.

Спектр методів ненасильницької боротьби налічує близько двохсот: це різні форми символічного протесту, соціального бойкоту, відмови від економічного й політичного співробітництва, ненасильницьке втручання.

Ненасильницькі мирні засоби розв'язання конфліктів не лише адекватні природі людини, а й більш ефективні. В результаті таких засобів розв'язання конфліктів у суспільстві можливі такі конструктивні зміни:

- сприяння формуванню соціально необхідного стану рівноваги;
- гарантія розвитку суспільства шляхом розкриття протилежних інтересів, створення можливостей для їх наукового аналізу й визначення необхідних змін;

- переоцінка попередніх цінностей та норм, визначення цінностей та норм, яких вимагають зміни в суспільстві;
- сприяння посиленню лояльності членів окремих структурних одиниць.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому суть політичного конфлікту?
2. Схарактеризуйте політичні конфлікти: їх природу, основні ознаки, особливості.
3. Які є концепції розвитку політичних конфліктів.
4. Які є типи політичних конфліктів?
5. Що таке політичний тероризм і які його різновиди?
6. Назвіть основні типи політичних конфліктів в Україні з 1990 р.
7. Чим зумовлені роль та значення конфліктології у посттоталітарних державах?

Рекомендована література

1. Аг А. Введение в теорию конфликтов / А. Аг // Мир политики. — М., 1992.
2. Ашин Г.И. Формы рекрутирования политических элит / Г.И. Ашин // Общественные науки и современность. — 1998. — № 1.
3. Бабосов Е.М. Социология управления. — Минск, 2000.
4. Конституція України. — К. : Преса України, 1997. — Розд. III, IV.
5. Конфликты в обществе // Общественные науки. — 1995. — № 1.
6. Кузьо Т. Багатопартійна система в Україні: проблеми і конфлікти / Т. Кузьо // Політол. читання. — 1993. — № 1.
7. Кульчар К. Политические конфликты / К. Кульчар // Политология вчера и сегодня. — М., 1991.

8. Лоренц К. Агрессия (так называемое Зло) / К. Лоренц // Вопр. философии. — 1992. — № 3.
9. Малахов В. Интелігенція та еліта: становлення в сучасній Україні / В. Малахов // Політична думка. — 1994. — № 3.
10. Мацієвський Д. Деякі проблеми теорії конфліктів та насильства / Д. Мацієвський // Генеза. — 1995. — № 3.
11. Мясников О.Г. Смена правящих элит: “консолидация” или “вечная схватка”? / О.Г. Мясников // Полит. исследования. — 1993. — № 1.
12. Основы социального управления. — М., 2000.
13. Пазенок В.С. Соціальний конфлікт і соціальна злагода / В.С. Пазенок // Політика і час. — 1991. — № 17—18.
14. Паніотто В. Маленькі хитрощі демократичної процедури / В. Паніотто // Філософ. і соціол. думка. — 1998. — № 10.
15. Преториус Р. Теория конфликта / Р. Преториус // Полис. — 1991. — № 5.

Розділ 4

ПЕРСОНАЛІЗОВАНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ

Помилковою є думка, що люди стають політиками тільки після того, як стають президентами або народними депутатами. Адже політик — це той, хто вміє добре зважувати обставини і виявляти винахідливість у виборі засобів досягнення життєвої мети. Отже, політика здійснюється не лише в інституалізованих формах, а й рядовими громадянами. Політична діяльність особи, як і будь-який інший вид діяльності, здійснюється свідомо і визначається економічними й соціальними чинниками під впливом суспільної свідомості та культури людей.

4.1. Політична культура

Політична культура — частина духовної культури суспільства. Її призначення — орієнтувати людей у політиці. Політична культура — це система знань, цінностей і зразків поведінки, яка характеризує взаємовідносини влади та народу. Політична культура — це з одного боку, безпосередня творчість

учасників політики, а з іншого — узагальнений об'єктивний досвід поколінь, що впливає на політичну поведінку людей.

Розрізняють політичну культуру особистості (культура участі), владних структур (культура владарювання) і суспільства. У структурі політичної культури особистості виокремлюють пізнавальний, емоційно-почуттєвий, оцінний і поведінковий компоненти.

Пізнавальний компонент утворюють знання про різноманітні аспекти політичного життя суспільства: політичний устрій країни, діяльність держави, партій та громадських організацій, права та обов'язки громадян, способи та форми їхньої участі в керівництві державою. Невід'ємною частиною політичної культури можна вважати тільки ті знання з перелічених, які усвідомлені, перевірені на власному досвіді, стали основою умінь, навичок політичної діяльності.

Емоційно-почуттєвий компонент включає почуття та настрої людини у зв'язку з певними подіями, явищами, рішеннями й діями влади (патріотизм, національна гордість, нетерпимість до соціальної несправедливості тощо).

Оцінний компонент формується на основі почуттів, ідеалів, яких дотримується людина, і охоплює оцінку нею політичних явищ (наприклад, виборчих програм партій і блоків).

Знання, почуття та оцінки трансформуються в мотиви політичної поведінки людини, які спонукають її до конкретних політичних дій (наприклад, голосування за певного кандидата, партію на виборах).

Політична культура владних структур (держави, партій, громадських організацій) багато в чому визначає ставлення народу до влади, вибір способів взаємодії з нею. Висока культура владарювання передбачає, що влада керується правовими законами, служить суспільним, а не вузькогруповим інтересам, що вона компетентна, некорумпована, підконтрольна і підзвітна народу. Наслідком поєднання цих якостей є висока ефективність політичної системи суспільства.

В основі політичної культури суспільства є система ідей, поглядів, вчень. Зіставляючи їх з потребами часу і владним досвідом, суб'єкти політики визначають цілі та засоби їх досягнення.

Серцевиною політичної культури суспільства є політичні цінності та норми.

Політичні цінності — уявлення про цілі, ідеали, до яких, з погляду суспільства, потрібно прагнути (свобода чи соціальна рівність, демократія чи авторитаризм). Цінності надають сенс політичним діям людей. Девальвація цінностей призводить до руйнування певної політичної культури, а отже, і політичної системи суспільства. Прикладом є розпад СРСР.

Норми — це правила поведінки; вони надають політичним цінностям практичну спрямованість. Розрізняють декілька видів норм:

1) норми-звичаї — масові зразки поведінки, схвалені суспільством, класом, групою;

2) норми-традиції — спосіб передання цінностей від покоління до покоління;

3) норми-ритуали, що установлюють порядок організації таких політичних процедур, як вступ президента на посаду, імпічмент та ін.;

4) норми-символи — умовні зразки політичних ідеалів (герби, прапори, гімни держав і партій). Важливу роль відіграють правові норми. Вони походять від держави і підтверджуються у разі необхідності примусовими заходами.

На основі норм виникають і діють політичні інститути, тобто певні форми суспільного устрою (інститут держави, демократії, багатопартійності, громадянства та ін.). В інститутах втілена, немовби матеріалізована, політична культура суспільства. Характером політичної культури визначаються і зміст, спрямованість створених на її основі інститутів. Наприклад, на основі одних цінностей виникає тоталітарний режим, других — авторитарний, третіх — демократичний.

Знання, цінності та норми перетворюються у свідомості індивіда, групи на політичні установки. Установка — готовність до певного типу політичних дій. Є установки на несприйняття політики (політичне відчуження), на пасивну й активну політичну поведінку, на політичний радикалізм і реформізм, на використання для досягнення політичних цілей будь-яких засобів (ціль виправдовує засоби) і тільки моральних.

Зміст політичної культури залежить від рівня історичного розвитку країни і стає іншим у процесі соціально-економічних і політичних змін, хоч і дуже часто відстає від них. Щоб простежити ці зміни, а також з'ясувати особливості політичної культури будь-якої суспільної групи, регіону, вдаються до класифікації політичних культур.

У сучасній політології широко використовується класифікація, запропонована американським вченим Г. Алмондом. Взятши за основу базові цінності й зразки політичної поведінки, вони виокремили такі типи політичних культур.

1. Патріархальний. Люди не усвідомлюють значення політики для вирішення своїх життєвих проблем, практично не беруть участі в політичному житті. Вони орієнтуються на традиційні цінності роду, клану, племені. Такий тип культури характерний для країн із доіндустріальним рівнем розвитку, нечіткою соціальною структурою, низьким рівнем освіти населення.

2. Підданський. Основоположна цінність — політична покора владі. Носії цієї культури свідомо віддають перевагу над власною громадянською позицією офіційній, схваленій владою, не намагаються впливати на органи влади навіть тими засобами, які дає їм закон, чекають благ згори. Такий тип культури сприяє виникненню культу вождя.

3. Активістський. Політична активність особистості оцінюється високо. Критерії ефективності системи влади — її здатність створювати умови для політичної ініціативи. Визнається автономність інтересів особистості й держави. Люди знають свої права й механізми впливу на владу і вміють ними користуватися.

У світі сьогодні переважають, взаємодіючи між собою, другий і третій типи.

Основою класифікації можуть бути й інші критерії. За національно-територіальною ознакою виокремлюють європейський та азіатський типи політичної культури. Залежно від характеру політичного режиму, вирізняють демократичну, авторитарну та тоталітарну політичні культури.

В Україні у зв'язку зі зміною суспільно-економічного й політичного устрою розпочався складний і тривалий процес фор-

мування нової політичної культури — демократичної, активістської. Сьогодні політична культура українського суспільства має перехідний, фрагментарний характер. У ній є орієнтація і на нові, і на старі цінності, норми й зразки поведінки, причому переважають риси підданського, авторитарного типу. Стосовно держави переважають патерналістські настрої, тобто замість активної позиції самого індивіда спостерігаються шукання заступництва й очікування на вирішення проблем згори. Найявний дефіцит громадськості: пересічні громадяни часто керуються принципом “моя хата з краю”, а політична еліта нерідко підмінює державні інтереси вузькогруповими. Як наслідок, мають місце криза довіри народу до влади і розчарування політиків у масах. У політичній культурі та поведінці індивіда співіснують прямо протилежні цінності та норми: з одного боку, вимога гарантій, прав і свобод, а з іншого — схвалення недемократичних методів вирішення суспільних проблем; з одного боку, підтримка ринкових відносин, а з іншого — вимога соціальної рівності. Це свідчить про роздвоєність політичної свідомості. Внаслідок крайньої поляризації суспільства в політичній культурі правлячої еліти переважає установка не на співпрацю, пошук компромісів, а на суперництво, небажання домовлятися на основі загальнонаціональних інтересів.

Водночас у політичній культурі помітні нові тенденції. Суспільство вже прийняло ідеї прав людини, багатопартійності, парламентаризму, ідеологічної різноманітності. Все це дає підстави стверджувати, що в міру розвитку демократії, формування громадянського суспільства в політичній культурі України запанують демократичні риси.

Одним із вирішальних моментів розвитку демократичної, активістської політичної культури можна назвати “помаранчеву революцію” 2004 р. І хоча наслідки її не слід перебільшувати, вона була тим поштовхом, що розбудив в українському суспільстві почуття власної гідності. Усвідомлення власних прав, власних інтересів, що відрізняються від інтересів держави та політичної еліти, сприяло тому, що мільйони українців стали на захист власних інтересів, не допустили знуцання над своїми правами, передусім відстояли своє право вибору, право ви-

рішувати долю власної держави. Грудневі події 2004 р. свідчать про серйозні зміни у ставленні українців до себе, до інших людей та до своєї держави. Це був крок у бік демократії, зокрема поворот до демократичної політичної культури.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте суть і структуру політичної культури суспільства.
2. Назвіть основні типи політичної культури.
3. Охарактеризуйте політичну культуру сучасної України.
4. Які фактори впливають на рівень політичної культури суспільства?
5. Чому зміни в політичній культурі відбуваються повільніше, ніж у політиці?
6. Визначте основні напрями і засоби формування політичної культури в Україні.

4.2. Політична свідомість суспільства

Предметом відображення політичної свідомості є політичне буття, тобто все політичне життя суспільства, система політичних відносин і відповідних процесів.

Форми вияву політичної свідомості — політичні відносини і політична діяльність. Політична свідомість пов'язана з політичними інтересами суб'єктів, із політичними процесами в суспільстві, з діяльністю політичних партій, державних установ і суспільно-політичних організацій.

Соціальні джерела політичної свідомості можна представити так:

- політична свідомість має соціальну основу у різних спільнотах людей — класах, соціальних групах, націях, різних соціально-політичних об'єднаннях;
- ця форма суспільної свідомості властива соціально неоднорідному суспільству;

- кожен вид політичної діяльності викликає до життя відповідний тип політичної свідомості;
- у політичній свідомості суспільства, поряд із релігійними, класовими й національними, відображаються і загальнолюдські політичні інтереси людей незалежно від їхнього соціально-класового, професійного та національного статусу, політичних і релігійних переконань.

На підтвердження слід зазначити, що в умовах цілісного, суперечливого світу й пріоритету загальнолюдських інтересів у сфері політичних відносин поряд із політичною свідомістю суспільства, нації, класу, групи й індивідів, правомірно виокремлювати політичну свідомість людського співтовариства.

У широкому розумінні політична свідомість — це форма суспільної свідомості, що ідеально відтворює політичне буття соціально неоднорідного суспільства.

У більш вузькому розумінні політична свідомість — це усвідомлення сфери політики соціальними суб'єктами.

Політичну свідомість можна розглядати і як особливий вид духовного виробництва зі створення й упровадження у свідомість суб'єктів визначених політичних ідей і поглядів, а також суспільних відносин у формі ідей. Так, у політичній свідомості економічні погляди суб'єктів набувають відображення в змісті політичних ідеалів, а їхні політичні інтереси усвідомлюються як конкретна програма здобуття й використання влади, необхідної для реалізації цих ідеалів.

Політичну свідомість можна розглядати і як важливий структурний компонент, духовний фактор політичної діяльності, невід'ємну частину політичної боротьби, політичних рухів. Вона втілюється в політичних теоріях, політичних і програмних документах політичних партій, політичних гаслах, принципах і традиціях, здобутках літератури й мистецтва.

Політична свідомість — історичне явище, що постійно розвивається й змінюється. В основі цих змін — розвиток умов самого життя людей певного суспільства.

За суб'єктом і об'єктом відображення політичну свідомість можна поділити на політичну свідомість особистості, соціальної групи, нації і людства в цілому.

Політична свідомість виконує в суспільстві низку найважливіших соціальних функцій.

Пізнавальна функція полягає в осмисленні, аналізі таких, що об'єктивно існують, але ще не усвідомлені соціально-класових інтересів і потреб, у пізнанні свідомо створюваних політичних вчень, організацій і відносин. Вона важлива в розробці всіх теоретичних проблем, що стосуються політичних відносин у суспільстві.

Ідеологічна функція, крім основного завдання — захист і відстоювання інтересів, полягає у здійсненні провідного, спрямовального, об'єднавчого і стимулюючого впливів на розвиток усіх форм ідеології. Вона спрямована на вироблення теоретичних положень, принципів, засобів і форм обґрунтування, захист і реалізацію корінних інтересів суб'єктів у всіх сферах громадського життя, сприяє ідейному об'єднанню мас.

Виховна функція зводиться до впровадження у свідомість мас політичних ідей і гасел, ідеологічних і політичних принципів як внутрішньоособистісних і духовно-світоглядних регуляторів їхньої поведінки й діяльності.

Усі названі функції діють і виявляються у найтіснішому взаємозв'язку і єдності. Однак ідеологічна функція є провідною, тому що саме вона спрямовує весь процес політичної свідомості, відповідно до інтересів і принципів суб'єктів.

Політична свідомість структурно утворюється з двох, відносно самостійних і взаємопов'язаних частин — політичної психології та політичної ідеології. Така побудова політичної свідомості зумовлена природою, рівнем і характером відображення політичних зв'язків та відносин у суспільстві.

Політичну психологію та політичну ідеологію можна розглядати як два рівні політичної свідомості — емпіричний і теоретичний.

На емпіричному рівні безпосередньо фіксується практичний, побутовий досвід суб'єкта. Емпірична політична свідомість відображає переважно процеси й відносини на рівні явищ, не проникаючи в їхню сутність. Проте її роль досить значна. Вона має пізнавальну цінність, може бути одним із джерел теоретичної та ідеологічної свідомості. До того ж людина не може вступити в суспільний зв'язок без буденної свідомості, оскільки та забезпечує безпосередню орієнтацію її діяльності у процесі практичного вибору рішення.

Емпірична політична свідомість характеризується чітко вираженими соціально-психологічними особливостями: соціальними почуттями, настроями, емоціями, імпульсивністю, гостротою сприйняття політичних процесів, подій та рішень. Безпосередній зв'язок із практикою та соціально-політична оформленість надають цьому рівню політичної свідомості особливої динамічності, пластичності, вміння реагувати на політичні умови, які змінилися, здійснювати часом суттєвий або навіть вирішальний вплив на перебіг політичного процесу.

До форм вияву політичної свідомості на емпіричному рівні належать політичні почуття, настрої, суспільні погляди, традиції.

Політичними почуттями є почуття дружби й ворожості, ненависті, патріотизму, націоналізму, шовінізму, космополітизму.

Іншою формою емпіричної політичної свідомості є політичні настрої. Це складне соціально-психологічне утворення, яке охоплює певний стан соціальних почуттів, розумових і вольових зусиль та спрямованість інтересів суб'єктів. Політичні настрої суттєво позначаються на поведінці класів, соціальних груп та цілих народів.

Однією із суттєвих форм політичної свідомості є суспільна думка — сукупність певних суджень, ідей та уявлень, у яких відображаються та оцінюються політичні факти й процеси. У ній відображається ставлення соціальних груп до явищ чи проблем, що стосуються суспільно-політичних інтересів. Вона може виникнути як стихійно, так і під впливом засобів масової інформації, діяльності ідеологічних закладів.

Наступною формою емпіричної політичної свідомості є політичні традиції — успадковані від попередніх поколінь форми, зразки, норми поведінки в різноманітних ситуаціях життєдіяльності суспільства.

Як і будь-який вид традицій, політичні традиції можуть бути прогресивними й реакційними.

Ще одна форма — забобони у сфері політичних відносин, що є спотвореною, ірраціональною суспільно-політичною думкою.

Вищим рівнем слід вважати теоретичну політичну свідомість — сукупність ідей, уявлень, поглядів, вчень, що виникають на основі наукових досліджень політичних відносин, процесів, інститутів, проникаючи в їхню сутність, глибинні взаємозв'язки й суперечності, закономірності розвитку.

Першою формою теоретичної політичної свідомості є політичні погляди, тобто сукупність поглядів, суджень про різноманітні аспекти політичного життя суспільства. В них відображається знання й ставлення людей до наявного суспільно-політичного устрою, державної влади, інших класів, націй, держав і всіх явищ політичної сфери суспільства. Політичні погляди можуть бути науковими, ілюзорними, прогресивними й реакційними.

Вища форма теоретичної політичної свідомості — політичні ідеї, які зароджуються в процесі узагальнення й систематизації певних політичних поглядів, їхньої наукової обґрунтованості.

Система ідей, що розкривають окремий аспект політичних відносин у суспільстві, утворює нову форму буття теоретичної політичної свідомості — політичне вчення, що є теоретичною основою діяльності політичних партій та організацій.

Якщо окремі ідеї сприймаються й переживаються людьми як значимі для них цінності, якими вони керуються у своїй політичній діяльності, то таку форму політичної свідомості називають політичними переконаннями. Політичні переконання — це стійкі політичні знання суб'єкта, які опосередковані його життєвим досвідом і почуттями, а також стали для нього ціннісно-нормативними мотивами політичної діяльності. Політичні переконання відображають ставлення до суспільних інтересів певного класу і включають орієнтири політичної поведінки для досягнення політичних інтересів.

Потрібно зазначити, що політична психологія і політична ідеологія — дві життєво необхідні, взаємопов'язані форми відображення політичного життя суспільства та буття політичної свідомості.

Політична психологія у формі емпіричної (буденної) політичної свідомості — об'єктивна умова для формування вищого теоретичного рівня політичної свідомості. Вона ніби є попередником політичної ідеології і дає матеріал у вигляді політичних ідей, поглядів для подальшої роботи.

У структурі політичної свідомості політична психологія більш рухливий, мінливий елемент різноманітних політичних подій, ситуацій. Політична ідеологія — стійкіший компонент

політичної свідомості, за допомогою якого суб'єкт усвідомлює свої корінні інтереси, правильно визначає цілі та методи їх досягнення. Політична ідеологія висвітлює шляхи практичної діяльності держави, партій. Будучи ядром політичної свідомості, політична ідеологія слугує важливим фактором змін та розвитку психологічної сфери, суттєво впливає на політичну психологію всього суспільства.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з тим, що ступінь політичної свідомості громадян визначає динаміку модернізаційного процесу країни?
2. Які, на вашу думку, є політичні стереотипи в політичній свідомості сучасного українця?
3. Охарактеризуйте особливості формування політичної свідомості різних соціальних груп, зокрема молоді, в Україні.
4. Що таке політична свідомість як відображення суспільного буття?
5. Розкрийте типологію та соціальні функції політичної свідомості.
6. Який механізм маніпулювання політичною свідомістю мас?
7. Як, на вашу думку, співвідносяться політична і правова свідомість?
8. Назвіть складові політичної свідомості соціального суб'єкта.

4.3. Особистість як суб'єкт політики

Суспільство — це світ людей. У ньому людина народжується, розвивається, стає особистістю. Через нього вона сприймає певні знання, цінності, норми поведінки, моральні принципи тощо, долучається до різних видів діяльності, взаємодіє з оточенням і світом у цілому. Особливою сферою життя людини і

суспільства є політика, в межах якої здійснюється діяльність соціальних груп, соціальних спільнот, організацій. Ця діяльність спрямована на досягнення, утримання і реалізацію влади. Яку б значну роль не відігравали соціальні групи, суспільні рухи, політичні партії, в кінцевому підсумку головним суб'єктом політики є особистість, оскільки всі інші суб'єкти складаються з індивідів, шляхом взаємодії яких здійснюється все політичне життя, визначаються зміст і спрямованість політичних процесів. Саме тому в політологічній літературі особистість визначають як первинного суб'єкта політики.

Поняття "суб'єкт політики" означає дійову особу, соціальну групу, організацію, які, керуючись певними інтересами й використовуючи певні політичні засоби, виявляють себе у сфері політики.

Активна участь особистості в політичному житті має багатопланове значення. По-перше, через таку участь створюються умови для повного розкриття всього потенціалу людини з метою її творчого самовираження, що, у свою чергу, становить необхідну передумову ефективного вирішення суспільних завдань. По-друге, розвиток людини як суб'єкта політики є важливою умовою тісного зв'язку політичних інститутів з громадянським суспільством, контролю за діяльністю політико-управлінських структур з боку народу, засобом протидії бюрократичним збоченням у діяльності апарату управління. По-третє, через розвиток демократії, суспільство задовольняє потреби своїх громадян брати участь в управлінні справами держави.

Суттєве значення для долучення особистості до політичної діяльності мають мотиви, якими вона керується як суб'єкт політики. У політологічній літературі виокремлюють три групи мотивів: корисливі, серед яких виокремлюються компенсаційні, та безкорисливі.

- **Корисливі** — участь у діяльності політичних інститутів дає можливість забезпечити матеріально життя собі та своїй родині.

- **Компенсаційні** — за рахунок участі в політичних процесах людина компенсує свої професійні невдачі або відсутність службового зростання.

- **Безкорисливі** — політична діяльність для людини з такою мотивацією сама по собі є метою. Людина розмірковує так: "Я повинен це робити, бо я в цьому розуміюсь".

Кожна людина, хоче вона того чи ні, є представником держави, нації, класу, певної соціальної верстви. Тому особистість включається в політичне життя як носій якостей тих спільнот, із середовища яких він вийшов (статусних, професійних, соціально-етнічних, класових, елітних та ін.). Завдяки своїм представникам соціальна спільнота усвідомлює себе як суб'єкт, що самостійно діє, від рішення якого залежить життя суспільства в цілому.

Форми участі особистості в політичних процесах залежать від об'єктивних умов. Політологи поділяють їх на матеріальні, соціо-культурні і політико-правові.

- **Матеріальні** — задоволення потреб у їжі, товарах першої необхідності, житлово-побутових умовах. У політологічних дослідженнях розглядається взаємозв'язок добробуту суспільства та його політичної системи в трьох аспектах:

- чим заможніше суспільство, тим воно більш відкрите для демократичних форм функціонування;

- рівень добробуту впливає на політичні переконання та орієнтації людини. Американський учений С. Ліпсет дійшов висновку, що матеріально забезпечені люди більш ліберальні, а бідні — більш нетерпимі;

- достатньо високий рівень національного добробуту стає базою формування професійно підготовлених управлінських кадрів. В умовах бідності тяжко домогтися в масовому масштабі високого рівня загальноосвітньої та професійної підготовки, необхідного для ефективного управління на демократичних засадах.

- **Соціокультурні** — значний вплив на формування політичних поглядів особистості, на становлення її як суб'єкта політичної діяльності справляє соціальне середовище. Саме тут міститься передумова того, сформується у особистості демократичні переконання та орієнтації чи вона віддаватиме перевагу авторитарним та іншим недемократичним поглядам та вчинкам. Крім соціального середовища на формування політичних поглядів впливає рівень освіти особистості. Вплив рів-

ня освіти на політичну роль особистості виявляється за такими напрямками: у більш освічених людей сильніше розвинені почуття обов'язку брати участь у політичному житті, почуття ефективності своєї політичної участі, вони вважають, що можна впливати на політичні процеси і їм відкритий доступ до політичної влади; чим більш освічена людина, тим більше вона цікавиться політикою і тим більше до неї залучається; освіта визначає більшу ймовірність того, що громадянин буде політично активним.

Людина неосвічена стоїть поза політикою, вона є тільки об'єктом політичного впливу та маніпулювання, може бути легко втягнута в екстремістські угруповання, навіть усупереч власним інтересам.

- **Політико-правові** — для упорядкованої участі людини в політиці необхідна наявність певних конституційних передумов і законодавчих форм участі кожного в політичних процесах. Потрібні юридичні гарантії та впевненість людей, що результати їх голосування не будуть підтасовані, що раптові вердикти монарха, вождя або президента не відберуть у них демократичні права.

Форми участі особистості у політиці залежать від багатьох причин, таких як професійна діяльність, політичний режим у суспільстві, рівень освіти тощо, проте, якщо здійснити певне узагальнення, головними формами участі особистості в політичному житті є:

- узгодження свого життя і діяльності, своїх відносин з органами влади на засадах конституційних принципів;
- участь у формуванні представницьких органів усіх рівнів;
- участь у роботі політичних партій, політичних рухів, діяльності політичних ЗМІ, політичних клубів, об'єднань тощо;
- професійна політична діяльність як форма участі особи в політичному житті існує для людей, для яких політика стала головним заняттям, джерелом існування, а для деяких — змістом життя. До них належать державні діячі, партійні лідери, політичні публіцисти, теоретики-ідеологи, працівники апарату структур влади і політичних організацій.

Можна також виокремити такі масові форми участі людей у політиці, як мітинги, демонстрації, пікетування, голодування.

Участь особистості в політиці неоднозначна. Вона може бути активною або пасивною, свідомою або несвідомою. Більш поширеним і характерним ставленням особи до політики є такі типи політичної поведінки:

- **конформізм** — орієнтація на чужі думки, соціальне пристосування. Принцип конформізму можна сформулювати так: "Як усі — так і я". Люди, що керуються у житті принципом конформізму, становлять натовп і можуть бути використані політичними авантюристами;
- **політична індиферентність** — байдужість, позиція, за якою участь у політичному житті здається безперспективною;
- **політичний активізм** — незадоволеність політичною ситуацією або повне визнання та схвалення її спонукає людей до діяльної участі у політичних подіях.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає проблема прав людини в різноманітних суспільних системах?
2. Як співвідносяться політична соціалізація і політичне відчуження?
3. Чим відрізняється політична участь від політичної соціалізації?
4. У чому полягають особливості політичної соціалізації за різних типів політичних режимів?
5. Назвіть головні форми участі громадян у політичному житті суспільства.
6. Яке значення має участь особистості в політичному житті?
7. Проведіть дослідження на тему: "Політична активність студентів факультету".

Рекомендована література

1. Дахин В. Политическая культура и власть / В. Дахин // Свободная мысль. — 1996. — № 1.
2. Ильин М.В. Личность в политике: Кто играет короля? / М.В. Ильин, Б.И. Коваль // Полис. — 1991. — № 6.
3. Козак В. Сенс і пріоритет політичної участі / В. Козак // Віче. — 1998. — № 1.
4. Колесников С. Человеческие измерения демократии / С. Колесников // Свободная мысль. — 1991. — № 16.
5. Комаров Е.И. Личность как субъект и объект социального развития / Е.И. Комаров // Соц.-полит. науки. — 1992. — № 4, № 5.
6. Лебедтська І. Політична культура молоді на зламі світоглядної парадигми / І. Лебедтська, В. Григор'єв // Нова політика. — 1998. — № 1.
7. Лісовий В. Поняття політичної культури в Україні / В. Лісовий // Розбудова держави. — 1993. — № 3.
8. Макеев С. Політична соціалізація в пострадянській Україні / С. Макеев, А. Надбогій // Політична думка. — 1997. — № 1.
9. Науменко Л.К. Новое политическое мышление / Л.К. Науменко // Соц.-полит. науки. — 1990. — № 10.
10. Пахомов Ю. Політична культура посттоталітарної доби / Ю. Пахомов // Політол. питання. — 1992. — № 2.
11. Политическая социология: конспекты лекций / [под общ. ред. Н.Ф. Карненко]. — К. : УМК ВО, 1991. — С. 144—157.
12. Політологія : підручник / [за заг. ред. проф. В.Г. Кременя, проф. М.І. Горлача]. — Х. : Єдінорог, 2002. — С. 217—251.
13. Політологія : підруч. для студ. ВНЗ / [за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенька]. — К. : Академія, 2001. — С. 168—179.
14. Руденко Ю. Політична свідомість: визначення та актуальність дослідження в контексті розвитку вітчизняної політичної науки / Ю. Руденко // Людина і політика. — 2001. — № 4. — С. 107—114.
15. Фред Ч. Гринстайн. Личность и политика / Ч. Фред // Соц.-полит. науки. — 1991. — № 10.
16. Шангіна Л. Народ золотієї середини / Л. Шангіна // Дзеркало тижня. — 2002. — 30 грудня.

Розділ 5

ПОЛІТИКА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН

Міжнародна політика є одним із розділів політології. Адже будь-яка внутрішня державна політика зазнає впливу зовнішніх факторів. Водночас міжнародна політика має низку особливостей. Аналіз політики на міжнародному рівні не тільки розкриває багатогранну сутність політики як соціального явища, а й допомагає чітко визначити місце і роль власної країни у системі міжнародного співтовариства.

5.1. Світова політика в системі міжнародних
відносин

Міжнародні відносини — особливий різновид суспільних відносин. З одного боку, вони — своєрідне втілення внутрішньосуспільних відносин, з іншого — якісно нова система з притаманними тільки їй рисами. Вони характеризуються взаємодією таких суб'єктів політичного життя, як держави, політичні й громадські організації, рухи і навіть окремі особи різних країн, забезпечують інтереси соціальних груп за межами націо-

нальних держав, відносини між державами, міждержавними організаціями, партіями, компаніями, приватними особами різних держав, інтеграційні зв'язки, які формують людське співтовариство.

Міжнародні відносини формуються під впливом зовнішньої політики країн світу. Вони певною мірою регулюються багатьма міжнародними нормами й цінностями, виробленими упродовж історичного розвитку людства. Тому міжнародні відносини слід розглядати як певну макросистему, в якій у суперечливій єдності й взаємодії функціонують різні її елементи й ланки, що представляють різноманітні інтереси держав, ідеологічні настанови їх громадських рухів і організацій. З глобалізацією світогосподарських зв'язків, інтенсивною політичною інтеграцією держав, посиленням залежності людства від зброї масового знищення, екологічною небезпекою на міжнародні відносини активно впливають загальнолюдські інтереси. На відміну від внутрішньодержавних відносин, на рівні міжнародної політики немає апарату регулювання міжнародних відносин, єдиного центру, якому б беззастережно підкорялися суб'єкти міжнародного політичного життя.

Стрижневим елементом міжнародних відносин є політичні відносини, які у взаємодії з іншими відносинами своєю ідентичністю спрямовують. Головним суб'єктом міжнародних відносин є держава. За сучасних умов на міжнародній арені все активніше виступають і недержавні, неурядові організації, суспільно-політичні рухи.

Держави репрезентують на міжнародній арені суспільства в цілому, а не окремі соціальні групи, чи політичні організації. Такі важливі питання, як суверенітет, безпека, територіальна цілісність, вирішує через свої структури тільки держава. Вона — єдиний загальнонаціональний інститут, який має легітимні повноваження реалізувати політику на міжнародній арені: здійснювати співробітництво в певних сферах, оголошувати війну тощо. Сукупна зовнішньополітична діяльність суверенних держав визначає всю світову політику.

Кожна держава, проводячи зовнішню політику, має власні інтереси. Категорія "національний (державний) інтерес" — головна в теорії міжнародних відносин, визначальна щодо зовнішньої політики держав.

національний інтерес реалізується в зовнішньополітичному курсі держави, у політиці її уряду, який визначає конкретні цілі щодо інших держав і шляхи їх досягнення.

Держава має враховувати своє геополітичне положення, спиратися на економічний, демографічний, військовий, науково-технічний та культурний потенціал, що обумовлює зовнішньополітичні можливості держави, визначає пріоритети у вирішенні конкретних проблем.

Організація та контроль за здійсненням зовнішньої політики покладені на спеціальні органи держави — міністерства закордонних справ (зовнішніх зв'язків), парламентські комітети з питань зовнішньої політики, посольства, представництва в інших державах, наукові й культурні центри за кордоном, офіційні й напівофіційні місії тощо.

Міжнародні відносини не можна зводити тільки до міждержавних. Значне розширення кількості суб'єктів міжнародних відносин, зростання активності в міжнародній політиці й міжнародному житті недержавних суб'єктів, у тому числі особистостей, свідчить про необхідність враховувати їхню роль, їхній вплив на міжнародну політику. Попри питому вагу кожного суб'єкта в міжнародних відносинах, головними, вирішальними з них, як свідчить практика, залишаються держави.

Зовнішня політика держав пов'язана з внутрішньою. Пріоритет внутрішньої чи зовнішньої політики визначається у кожній конкретній ситуації. Загалом переважають внутрішня політика, внутрішні інтереси держави, заради яких проводиться і зовнішня політика.

Нині більшість фахівців поділяє міжнародні відносини на два типи:

- 1) відносини, що спираються на баланс інтересів;
- 2) відносини, які ґрунтуються на балансі сил.

Види міжнародних відносин розрізняють або за сферою спільного життя (економічні, політичні, військово-стратегічні, культурні, ідеологічні), або за суб'єктами взаємодії (міжнародні, міжпартійні, відносини між різними неурядовими асоціаціями тощо).

Міжнародні відносини розрізняють також за ступенем їх розвитку (високий, середній, низький).

Рівні розвитку міжнародних відносин іноді визначають через такі поняття, як "регіональні", "субрегіональні", "глобальні".

Нарешті, з погляду міри напруженості розрізняють різні стани міжнародних відносин: нестабільності, суперництва, ворожнечі-конфлікту, війни або мирного співіснування, довіри, співробітництва, політичного вирішення проблем на основі цивілізованого узгодження державами своїх інтересів.

У просторі міжнародних відносин немає центрального ядра влади, рішення якого були б обов'язковими для всіх держав, інших суб'єктів політичного життя. Тому світовий політичний процес певною мірою є стихійним, хоча в останні десятиліття простежуються спроби його впорядкування, зміцнення миру й стабільності у світі. На перебігу світового політичного процесу позначаються як раціональні, виважені з позицій інтересів людства політичні дії й рішення держав і міждержавних об'єднань, так і спонтанні, ірраціональні, непередбачувані дії.

Упродовж багатьох століть відносини між державами визначалися силою, насильством. Право держав на задоволення своїх інтересів шляхом війни було навіть закріплене у низці міжнародних угод. До середини ХХ ст. війну вважали звичним способом розв'язання суперечок між державами. Докорінні зміни, що відбулися у світі в середині ХХ ст., змусили світову громадськість та найвпливовіші держави визнати згубність розв'язання міжнародних конфліктів збройним, насильницьким шляхом. До таких глобальних змін належать зазначені нижче.

- Прискорення темпів економічного й технічного прогресу та небувале посилення взаємозв'язків і взаємозалежності континентів і країн.

- Відвернення ядерної війни, а у зв'язку з цим припинення гонитви озброєнь, роззброєння, забезпечення застосування мирних засобів розв'язання міжнаціональних, міждержавних, регіональних та інших конфліктів, побудова ненасильницького світу на основі утвердження довіри між народами, зміцнення системи загальної безпеки.

- Економічна проблема, пов'язана з небаченим прискоренням економічного й технічного розвитку, наслідком чого є посилення експлуатації природних ресурсів, руйнування гармонійних природних зв'язків, отруєння природного середовища. Вимагають вирішення продовольча проблема, а також проблеми боротьби зі СНІДом, міжнародний тероризм, наркоманія.

Глобальні зміни стимулювали нові підходи до вирішення проблем і конфліктів між державами, внесли корективи до міжнародної політики. Так, представники Римського клубу — міжнародної організації учених і практиків, насамперед економістів, — політичні діячі наголошували, що в ядерну добу міждержавні сутички, спроби вирішення проблем силою загрожують людству знищенням.

В останні десятиліття спостерігається перехід від методів примусу до методів урегулювання й погодження під час розв'язання конфліктів і непорозумінь між державами. Пробивають дорогу тенденції до поглиблення демократизації, гуманізації міжнародних відносин. Спостерігається політичне пробудження мас, залучення мільйонів до міжнародної політики.

Позитивний вплив на міжнародні відносини справило усунення поділу світу на два ворогуючі табори.

За останні роки на міжнародному рівні розроблено чимало важливих соціальних програм, договорів і угод у галузі економічного й політичного співробітництва, у гуманітарній сфері. З процесом демократизації й гуманізації міжнародних відносин пов'язаний процес демілітаризації, який передбачає не тільки роззброєння, а й ліквідацію воєнно-політичних блоків, конверсію науки і невоєнної промисловості, що виконує воєнні замовлення, перебудову свідомості людей на засадах гуманності й миролюбності.

У світовій політиці почали формуватись якісно нові принципи міжнародних відносин, які передбачають суверенну рівність держав, незастосування сили або погрози силою, непорушність кордонів, територіальну цілісність держав, мирне врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи, повагу до прав людини й основних свобод, співробітництво між державами, сумлінне виконання обов'язків із міжнародного права.

Сучасне співтовариство прагне виробити різні механізми, норми, процедури щодо питань міжнародного життя. Функції дипломатії все більше зміщуються від силового тиску до процедур переконання, врегулювання та узгодження.

Значну роль на міжнародній арені відіграють міжнародні урядові й неурядові організації. Найбільш представницькою з них є Організація Об'єднаних Націй (1945) створена після Другої світової війни з метою збереження миру й розвитку міжнародного співробітництва. ООН як складний механізм взаємодії держав відчутно впливає на зовнішньо- і внутрішньополітичні курси країн, допомагає, незважаючи на суперечливість інтересів держав, шукати шляхи до міжнародної згоди з найважливіших питань розвитку.

Головним міжнародно-правовим документом сучасності, в якому визначені основні принципи міжнародного права, передбачені заходи щодо їхнього дотримання, є Статут ООН, прийнятий у 1945 р. 50 державами — засновницями ООН.

Найважливіші принципи сучасної міжнародної політики викладено також у документах:

- Декларації про принципи міжнародного права (1970);
- Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам (1960);
- Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав (1981);
- Заключному акті Наради з безпеки й співробітництва в Європі (1975) та ін.

Інші міжурядові організації покликані узгоджувати дії у межах певного регіону (Європейське Співтовариство, Організація африканської єдності, Організація американських держав та ін.) або у сферах суспільного життя — галузях економіки, наукового співробітництва, оборони.

Міжнародні неурядові організації різноманітні за цілями й складом: політичні, профспілкові, молодіжні, жіночі, наукові, культурно-освітні, релігійні організації та об'єднання. Їхні оцінки певних ситуацій у світі мають велику політичну вагу, впливають на політиків щодо вироблення важливих для людства рішень.

На сучасному етапі простежується тенденція до нарощування зусиль міжнародних організацій, багатьох держав, політичних і громадських організацій, політиків і вчених для подолання конфронтації, відмови від насильницьких засобів вирішення конфліктних ситуацій, надання пріоритету загальнолюдським інтересам й інтересам людини. Цю тенденцію посилили розпад СРСР та соціалістичної співдружності, ліквідація Ради економічної взаємодопомоги, саморозпуск Організації Варшавського договору, що дало змогу покінчити з конфронтаційним протистоянням Заходу й Сходу, "холодною війною", гонитвою озброєнь, яка вимагала колосальних витрат.

Однак позитивні тенденції наштовхуються на серйозні перешкоди. У світі ще спостерігаються намагання силового, навіть збройного, розв'язання проблем між державами, про що свідчать локальні війни в різних регіонах. Численними конфліктами супроводжувалися розпад колишніх СРСР, Югославії, утворення на їхніх теренах нових суверенних держав.

Скорочення ядерної зброї водночас супроводжується її вдосконаленням, про що свідчать випробування її Францією, Китаєм. Крім п'яти держав, які володіли ядерною зброєю, можливості виробництва її нині мають Індія, Пакистан, Ізраїль, Південна Африка, Аргентина. Не всі ці держави готові відмовитися від її виробництва. Прагнення заволодіти ядерною зброєю розглядається деякими державами як спосіб гарантувати власну безпеку, оскільки мала держава з ядерною зброєю є серйозною силою навіть для могутнього агресора.

Не всі держави дотримуються правових норм. Так, США під приводом захисту людей, запобігання поширенню агресії, встановленню диктатури здійснили збройні акції щодо Лівії, Панами, Гаїті. Без санкції ООН були використані збройні сили НАТО в Югославії. Війна в Іраку у 2003 р. — яскраве свідчення того, що міжнародне право ще не здатне подолати право сили у міжнародних відносинах.

Оскільки повністю виключити війну з практики міжнародних відносин неможливо, світове співтовариство виробляє норми міжнародного права, які визначатимуть головні вимоги щодо ведення війни. Ці норми містяться у Женевській конвенції 1949 р., у додаткових документах до неї 1977 р., у багатосто-

ронніх міжнародних угодах. У них ідеться про захист жертв війни, заборону певних видів зброї масового знищення, режим утримання військовополонених, зокрема поранених і хворих, поводження під час війни з цивільним населенням, заборону залучення до бойових дій осіб, молодших 15 років. Порухення цих норм є воєнним злочином і підлягає покаранню.

Отже, світ переживає перехідний, досить суперечливий період, коли тенденція до утвердження нового порядку, безпеки і мирного розвитку країн нашттовується на протидію тенденції до застосування силових засобів у політиці й відносинах з іншими державами. Треба сподіватися, що прагнення людства до самозбереження сприятиме остаточній перемозі першої тенденції, гармонізує політичне мислення світового співтовариства з новими реаліями.

Україна — молода держава. Її зовнішньополітичний курс, геополітичні орієнтації ще виробляються і конкретизуються відповідно до міжнародної ситуації. Але принципи, які лежать в основі цього курсу, відповідають прогресивним тенденціям сучасного світового політичного процесу.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте вплив груп інтересів на характер розвитку міжнародних політичних відносин.
2. Які політичні засоби варто використати для вирішення екологічних проблем?
3. Здійснивши екскурс в історію, спробуйте сформулювати основні причини виникнення міжнародних конфліктів.
4. ООН: минуле та сучасне.
5. З чим пов'язані, та в чому полягають кардинальні зміни в міжнародній політиці на початку ХХІ ст.?
6. Назвіть найвизначніших представників світової політичної думки, які зверталися у своїй творчості до обґрунтування засад міжнародної політики. Проаналізуйте й зіставте їх підходи.

5.2. Соціально-політичні доктрини сучасності

Доктрину (лат. *doctrina*) розуміють як систематизоване політичне, ідеологічне чи філософське вчення. У політичній науці доктрини, як правило, пов'язують із вченнями, що є обґрунтуванням певної ідеології. Тобто доктрину можна розглядати як теоретичний результат ідеологічної діяльності.

Серед багатоманітності сучасних ідеологій виокремлюють, як правило, три найбільш поширені — лібералізм, консерватизм і соціалізм. Звичайно, цими трьома ідеологіями політичне життя не вичерпується. Є й такі різновиди ідеологій, які достатньо популярні у сучасному світі, як комунізм, фашизм, націонал-соціалізм, анархізм, різні напрями клерикалізму, проте вони не мають сьогодні такого впливу на політичну дійсність як перші три.

Засновником лібералізму (лат. *liberalis* — вільний) вважається англійський філософ і політичний діяч Джон Локк (1632—1704). Головною цінністю ліберальної ідеології вважається свобода індивідів. Гасла лібералізму були підняті на прапор Великої французької революції — “Liberte, Egalite, Fraternite” (Свобода, Рівність, Братерство). З позицій ліберальної ідеології, усі люди є рівними від природи, і оскільки головною цінністю для індивіда є його власна свобода, держава не повинна втручатися у приватне життя громадян. Теза про рівність індивідів обґрунтовує тезу про “рівні можливості”. Видатний англійський економіст Адам Сміт (1723—1790) обґрунтував відоме гасло лібералізму *laissez faire* — “Не заважайте діяти”. Зважаючи на головну цінність — свободу індивіда — класичний лібералізм вважав, що діяльність держави має обмежуватись правовими аспектами діяльності — захистом приватної власності та встановленням загальних правил вільної конкуренції приватних підприємців. Економічні відносини мають регулюватись вільним ринком, тобто держава майже повністю позбавляється економічної функції. Така модель держави отримала назву “держава — нічний сторож”.

Ідеологія лібералізму є основою багатьох сучасних політичних ідей і цінностей. Дж. Локк розробив також ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу та федеративну. Пізніше французький просвітитель Шарль-Луї де Монтеск'є розвинув ідею поділу влади і виокремив три гілки влади — законодавчу, виконавчу і судову.

Оскільки лібералізм виходить з ідеї рівності людей, держава повинна, згідно з цією ідеологією, встановити закони, однакові для усіх громадян, тобто з ліберальних ідей цілком природно впливає ідея правової держави. Закон має стояти над владою, зокрема й над державною. Для цього потрібно, щоб закони, які приймаються законодавчим органом, віддзеркалювали загальні суспільні інтереси. Звідси впливає вимога верховенства законодавчої гілки влади і представництва у законодавчому органі усіх верств населення, тобто розвиток ідей парламентаризму і представницької демократії відбувався під безпосереднім впливом ліберальної ідеології.

Проте суспільно-економічні зміни на межі XIX—XX ст. змусили ідеологів лібералізму переглянути деякі моменти свого вчення. Певна концентрація капіталу звела нанівець вільний принцип рівних стартових можливостей. Люди є рівними за своєю природою, але не є рівними у вільному суспільстві. Цей парадокс змусив переглянути роль держави у сфері людського добробуту. Виникає сучасний різновид лібералізму — неолібералізм. У теоріях неолібералізму держава не позбавлена економічної функції, вона активно втручається в економічне життя, проте лише за умови захисту загальнонаціональних інтересів. З позицій неоліберальної ідеології, вільний ринок і конкуренція залишаються найсприятливішою умовою розвитку економіки, хоча динаміка суспільного життя викривляє дію вільного ринку, а отже, завдання держави полягає в тому, щоб зробити умови конкуренції найбільш оптимальними для економічного розвитку суспільства. Незважаючи на те, що деякі дослідники говорять про поступове зменшення впливу ліберальної ідеології у сучасному світі, вона залишається однією з найбільш впливових.

Виникнення консерватизму як ідейно-політичної течії пов'язане з епохою Просвітництва і Великою французькою ре-

волюцією XVIII ст., які ознаменували початок епохи краху феодалізму й настання капіталізму. Консерватизм став своєрідною реакцією феодально-аристократичних кіл на загрозу засадам феодалізму (традиційним цінностям, звичному способу життя й мислення), яка виходила від революції. Родоначальником консерватизму був англійський політичний діяч, філософ і публіцист Едмунд Берк (1729—1797), який у численних працях засуджував Французьку революцію. Його книга "Роздуми про революцію у Франції" (1790), написана живою і блискучою мовою, стала своєрідною Біблією консерватизму. Головна ідея книги — традиціоналізм, схиляння перед святістю традицій. Раціональним ідеям просвітництва Е. Берк протиставляє традиції, дотримуватись яких, на його думку, означає діяти відповідно до природного перебігу явищ, вікової мудрості, яка акумульована в традиціях.

Втіленням традицій Е. Берк вважав англійську неписану конституцію, в природному розвитку якої склалася ціла система елементів, що взаємно урівноважують один одного. Дуже важливо, щоб ця рівновага в подальшому не порушувалась, а той, хто зацікавлений у збереженні спокою і порядку, подібно садовникові, час від часу бережливо видаляв би з вічнозеленого дерева конституції засохлі пагони й пестив нові. Так повільна, поступова еволюція поєднується з принципом збереження.

Е. Берк визначав неминучість суспільних змін і реформ, але вважав, що вони не повинні порушувати традиційні засади. Він розмежовував зміни й реформи: якщо перші змінюють сутність об'єктів, то другі їх сутності не зачіпають і є вимушеним засобом, який, на превеликий жаль, доводиться застосовувати. Е. Берк віддавав перевагу превентивним реформам, які покликані попереджувати революцію.

Головною цінністю консерватизму є традиції, що виправдали себе протягом тривалого часу. Традиція є більшою цінністю, ніж закон, бо закон сам формується на основі сталих звичаїв. Загалом якщо в ідеології лібералізму окреме передує загальному, а отже, свобода індивідів є більшою цінністю, ніж власне державні інтереси, то консервативна ідеологія цінності держави — загального — ставить вище за цінності індивідів — окремого. Якщо цю проблему розглянути в аспекті цілей та засобів,

то ідеологія лібералізму ґрунтується на тому, що держава існує для індивідів, а за консерватизмом, навпаки, — державний інтерес є самодостатнім, а індивідуальний має йому підкорятися.

Проте було б неправильно думати, що консерватори заперечують суспільний розвиток взагалі. Суспільні відносини змінюються, одні традиції відмирають, а їм на зміну приходять інші, й ті традиції, які виправдали себе історично, треба відстоювати. Консервативна ідеологія не заперечує розвиток суспільства шляхом поступових реформ. Одна з найбільших цінностей суспільства — соціальна стабільність, впевненість у завтрашньому дні.

Ідеологія консерватизму часто є апологією існуючому порядку. Так, у XVIII ст. консерватори виступали проти вільних ринкових відносин, які відстоювали ліберали. Але, з початку XX ст., коли ліберальна ідеологія визнала необхідність державного втручання в економічні відносини, консерватори відстоювали принцип вільного ринку. У 70-х роках XX ст. ідеологія консерватизму змінюється, що зумовило виникнення так званого неоконсерватизму, представники якого погоджуються з необхідністю державного втручання в економічні відносини. З одного боку, здається, що консерватизм повертається до власних витоків, але з іншого, — сьогодні спостерігається зближення таких протилежних ідеологій як лібералізм і консерватизм в їх сучасних модифікаціях.

Третьою з найбільш поширених ідеологій сьогодення є соціалізм. Іноді висловлюється думка про те, що є два різновиди соціалізму — марксистський соціалізм (комунізм) і соціал-демократія, але й комуністичні, й соціалістичні ідеї мають спільні основи. Говорять навіть про соціалістичні або комуністичні ідеї у творчості Платона, не кажучи вже про “ренесансний комунізм”, або про так званий утопічний соціалізм.

Термін “соціалізм”, що у французькому політичному лексиконі в 30-х роках XIX ст. спочатку позначав суспільний ідеал з таким устроєм, де благо визначається перетворенням приватної власності на спільну (суспільну). Під впливом марксизму, поняття “соціалізм” набуло змісту, протилежного поняттю “індивідуально-капіталістичний”. Дуже впливовий у XIX ст. марксизм поєднав у собі соціалістичну і комуністичну ідеоло-

гії. Послідовники Карла Маркса (1818—1883) позначали терміном “соціалізм” перший етап (фазу) комуністичного суспільства. Проте після смерті засновників марксизму — Карла Маркса і Фрідріха Енгельса (1820—1895) соціалістична ідеологія відокремлюється від комуністичної і реалізується насамперед європейською соціал-демократією. У сучасному вигляді ідеологія соціалізму оформилась завдяки німецьким соціал-демократам, які спочатку тісно співпрацювали з К. Марксом і Ф. Енгельсом, — Карлу Каутському (1854—1938) і Едуарду Бернштайну (1850—1932).

Якщо порівнювати загальні, суспільні інтереси з інтересами будь-якого елемента суспільства, то останні розуміються як окремі, групові. Такий окремий інтерес є головною цінністю соціалістичної ідеології — це інтерес держави. У відношенні індивід — держава соціалізм, так само як і консерватизм, надає перевагу державі. Проте це зовсім не означає, що індивід залишається “за дужками”. Держава повинна створювати умови для життєдіяльності особистості, але в разі суперечки інтересів перевага надається державним інтересам. Вона встановлює міру свободи індивідів, а також стримує економічну нерівність. У цьому сенсі неолібералізм наближається до соціалістичної ідеології. Якщо класичний консерватизм відображав інтереси аристократичної еліти суспільства, лібералізм — третього стану, тобто буржуазії, що набувала соціальної сили, то соціалізм, соціал-демократія віддзеркалювали інтереси робітничого класу. Ліберальне гасло “Свобода. Рівність. Братерство” перетворюється у Е. Бернштайна на “Свободу. Рівність. Солідарність”. Свобода тут є не свободою підприємництва, а швидше свободою жити по-людськи. Людина гідна людського існування, і обов’язок створити умови для такого існування соціал-демократія покладає на державу. Згідно із соціалістичною ідеологією, держава повинна перетворитися на соціальну державу. На перший план виходять проблеми соціального захисту, поліпшення умов праці тощо. Ідеї англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса (1883—1946) були покладені в основу концепції *Welfare state* — держави загального добробуту. 70-ті роки XX ст. стали роками наближення різних ідеологій. Не лише неоконсерватизм наближається до неолібералізму, в

тому ж напрямі рухається і соціалізм. Основа такого зближення — демократичні ідеї, які є невід'ємною складовою сучасних ідеологій лібералізму, консерватизму і соціалізму.

До 90-х років ХХ ст. однією з найбільш поширених у світі ідеологій була комуністична, засновниками якої вважаються вже згадувані К. Маркс і Ф. Енгельс. Власне комунізм як ідеологія був розвинутий Володимиром Ульяновим (Леніним) (1870—1924), Йосипом Джугашвілі (Сталіним) (1878—1953), Мао Цзедунем (1893—1976) та іншими діячами комуністичного руху. Комунізм за своєю сутністю наближається до соціалізму, проте є більш радикальним як у теоретичному плані, так і в практичній реалізації: всі держави, що у власному суспільному житті керувалися комуністичною ідеологією, були тоталітарними.

Комуністична ідеологія базується на повній відмові від приватної власності. Основною функцією держави є економічна функція — перерозподілу продуктів праці. Держава є єдиним власником засобів матеріального виробництва. Усі конфлікти між інтересами держави й індивіда вирішуються на користь держави. Шляхом повного перерозподілу продуктів матеріального виробництва держава забезпечує людині більш-менш прийнятний рівень життя. Нижче певного економічного рівня людина не може опуститися — її утримує держава. Комуністична ідеологія вимагає від індивідів примусової суспільно корисної праці. Проте комуністична ідеологія була популярна як серед соціальних низів “маси” (Х. Ортега-і-Гассет), так і серед переважної більшості населення комуністичних держав, зокрема за рахунок усепроникної пропаганди і того, що економічно і соціально в комуністичних державах створювались умови загальної рівності, коли люди перетворюються на однорідну спільноту. Логіка комуністичної ідеї веде від нещастя, нещастя — від несправедливості, несправедливість — від нерівності. Отже, економічна і соціальна рівність робить державний устрій більш справедливим. У такому справедливому суспільстві людина може почуватися щасливою.

Парадоксом комуністичної ідеології є те, що на практиці роль державної влади або політичної влади, що її замінює, абсолютизується, проте в теорії стверджується про повне відми-

рання держави і встановлення бездержавного суспільного ладу у далекому майбутньому.

Суспільство без держави є ідеалом не лише комуністичної ідеології.

Анархізм (грецьк. *anarchia* — безвладдя) — ідеологія, яка визнає лише волю окремої особистості, заперечуючи будь-який державний лад. Ідеї анархізму можна знайти ще у стародавніх греків. Проте чітко сформулював концепцію анархізму англієць Вільям Годвін (1756—1836), який у трактаті “Роздуми про політичну справедливість” (1793) висунув проект суспільства, в якому продукти праці розподіляються між робітниками за потребами. У Німеччині ідеї анархізму проповідував Макс Штірнер (1806—1856), у головній праці якого “Єдиний та його власність” змальовується суспільство, яке він назвав “союз егоїстів”. У Франції ідеї анархізму розвивав соціаліст П'єр Жозеф Прудон (1809—1865), який вважав, що державу треба ліквідувати, а представники різних соціальних класів мають співпрацювати. Відомими теоретиками анархізму були народник Михайло Бакунін (1814—1876) і князь Петро Кропоткін (1842—1876), який у праці “Моральні засади анархізму” зазначав, що анархізм оголошує війну закону, релігії, владі. Проте, позитивне вчення анархізму нічого, крім самоврядних асоціацій індивідів, державі не протиставило. Замість закону і державного примусу анархізм спирається на високий рівень розвитку моралі в індивідів.

Відомою у світі й популярною у транзитних суспільствах є ідеологія націоналізму. Вищою цінністю націоналістичної ідеології є нація, причому в сучасному націоналізмі теоретично нація розуміється як соціально-політична категорія, яка позначає належність людини до певної держави, громадянство. Проте на практиці нація в націоналізмі ототожнюється з етносом. У ХІХ—ХХ ст. націоналізм був потужною об'єднавчою силою у визвольній боротьбі Європи, Азії, Африки та Латинської Америки. Націоналізм особливо поширений у перехідних суспільствах, у тому числі пострадянських. До націоналізму, як правило, ставляться достатньо однозначно — або його приймають і виправдовують, або вважають, що він наближається до расизму та призводить як до внутрішньодержавних, так і між-

державних конфліктів. Проте будь-яка абсолютизація не веде до істини. Націоналізм, так само як інші ідеології, відіграє свою роль на певних етапах розвитку суспільства і держави. Він має сенс для створення національної держави, у національно-визвольних рухах. Однак за їх межами “націоналістична свідомість має деградувати в оновлений варіант партикуляризму; тоді вона означає або небезпечний регресивний феномен суспільств із значним рівнем розвитку, подібно до фашизму, або безсилу за самим своїм задумом програму, подібну до голлізму”¹.

Сучасне суспільство так само неможливо уявити без ідеологій, як людину без свідомості. Немає правильних і неправильних ідеологій. Кожна з них відображає інтереси певних суспільних класів і відіграє свою роль у становленні відношення “держава — індивід”, відображає певну світоглядну систему. Панування єдиної ідеології спричиняє її тотальний вплив на усі сфери життя людини, відкриваючи їй дійсність лише у світлі власної “правильності”. Наявність різних ідеологій змушує врівноважувати вплив кожної з них. Демократичне суспільство неможливе без природної “боротьби” різних ідеологем, у якій не повинно бути переможців, як не повинно зупинятися саме суспільне життя.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке політична доктрина?
2. Проаналізуйте основні риси сучасного лібералізму.
3. Назвіть основні напрями діяльності консервативних партій.
4. Назвіть основні відмінності між такими типами соціалізму, як марксистський соціалізм і соціал-демократія.
5. Здійсніть аналіз позитивних і негативних рис націоналізму.

¹ Хабермас Ю. Способны ли сложносоставные общества к формированию разумной идентичности? / Ю. Хабермас // Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). — Донецк : Донбасс, 1999. — С. 39.

5.3. Україна в геополітичному просторі

Строго наукового трактування геополітики, яке б мало універсальне значення для представників різних наукових шкіл, на сьогодні фактично немає.

Багато авторів, у тому числі автор терміна “геополітика” Рудольф Челлен¹, сутність проблеми розглядають у вузькому розумінні, підкреслюючи, що геополітика досліджує політичні явища в їх просторових характеристиках. У більш широкому розумінні геополітика може бути “визначена не просто як об’єктивна залежність зовнішньої політики певної нації від її географічного місця розташування, а як об’єктивна залежність суб’єкта міжнародних відносин від сукупності матеріальних факторів, які дозволяють цьому суб’єкту здійснювати контроль над простором”².

Зважаючи на викладене, можна дати таке визначення геополітики: це напрям, який вивчає взаємозалежність зовнішньої політики держав, міжнародних відносин, і система політичних, економічних, екологічних, військово-стратегічних взаємозв’язків, зумовлених географічним положенням країни (регіону) та іншими фізико- і економіко-географічними факторами.

Для чого і з якою метою вивчається геополітика?

По-перше, за допомогою геополітики можна:

- аналізувати геополітичну ситуацію теперішнього й майбутнього стану у світі загалом і на різних континентах зокрема;
- моделювати різні варіанти поведінки країн та інших суб’єктів у майбутньому;
- виробляти рекомендації найбільш доречної поведінки певної країни з метою збереження стійкого її становища або перехоплення ініціативи у геополітичному просторі з метою за-

¹ Визначав геополітику як “доктрину, що розглядає Державу як географічний організм, або просторовий феномен”.

² Смолянук В. Військова могутність України — теоретико-методологічні засади формування і розвитку / В. Смолянук. — К., 2000. — С. 312.

хисту національних інтересів або домінування власних інтересів.

По-друге, геополітика і глобалістика (наука про закономірності та тенденції розвитку глобальних процесів) дають змогу повніше зрозуміти сукупність тих зовнішніх впливів, яких сьогодні зазнають найбільше всі країни світового співтовариства.

Будь-яка країна, яка є геополітичним суб'єктом, намагається зайняти оптимальне, найбільш стабільне положення у геополітичному просторі, що забезпечується повнотою природних зовнішніх меж.

Виокремлюють такі фактори, які визначають геополітичне становище країни.

По-перше, це природні кордони: морські межі, горні хребти, ріки, кліматичні умови. Природні кордони, як правило, є етнічними, або цивілізованими межами. У зв'язку з цим вміле формування зовнішнього оточення країни, з урахуванням динаміки положення, наявності буферних зон (територій) на етнічних і цивілізованих стижах здатні або убезпечити країну, або надати можливість для адекватного реагування у випадку агресії — воєнної, економічної, ідеологічної, інформаційної тощо.

По-друге, компактність території, співвіднесена з морськими та суходільними межами, з наявністю внутрішніх і зовнішніх комунікацій.

По-третє, наявність і географічний розподіл геополітичних і природних ресурсів, корисних копалин та харчових запасів, характер кліматичних умов, наявність родючих земель. Все це визначає самостійність країни й ступінь незалежності її курсу в геополітичному просторі від волі інших країн, яка забезпечується зовнішньою політикою.

По-четверте, розвинений промисловий, сільськогосподарський, інтелектуально-інформаційний потенціал країни.

Розглянемо місце й роль України в сучасному геополітичному просторі.

Специфічна геополітична роль України — «бути з'єднуючим мостом (транс'ядерною зоною) між країнами Європи та Азії. Розміри території України, кількість її населення, потужний

промисловий та аграрний комплекси, науковий потенціал, природні ресурси у поєднанні зі зручним географічним розташуванням дають їй право мати статус великої європейської країни з відповідною геополітичною поведінкою і геостратегічною орієнтацією¹.

Життєво важливими пріоритетами геополітичної стратегії України є комплексні макросоціальні проблеми, до яких належать такі.

1. Відродження європейської ідентичності України, що передбачає:

- інтеграцію в європейські та євроатлантичні політичні структури;
- зміцнення економічного й політичного потенціалу за рахунок прискорення внутрішнього розвитку та участі в європейських структурах безпеки;

- поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання до політичних структур цієї організації.

2. Політика активного нейтралітету.

3. Закріплення та розвиток стратегічного співробітництва з США.

4. Розвиток рівноправних і взаємовигідних відносин із Російською Федерацією.

5. Міцна регіональна політика. Україні необхідний курс на альтернативне лідерство у пострадянському просторі, активну кооперацію з тими країнами СНД, які бачать в Україні надійного рівноправного партнера, вільного від великодержавних амбіцій.

6. Закріплення особливих відносин зі стратегічно важливими сусідами, насамперед із країнами Центрально-Східної і Південної Європи, Балтії, Транскавказького регіону, з Туреччиною.

7. Формування стратегічного трикутника Польща — Туреччина — Україна з перспективою приєднання до нього інших країн.

8. Активна участь у створенні європейських і євразійських транспортних коридорів.

¹ Політологічний енциклопедичний словник — К. : Генеза, 1997. — С. 67.

Прискорення будівництва нафтогазових транспортних коридорів, що ведуть через Україну та інші країни Чорноморсько-Балтійського регіону, створення умов їхнього безпечного функціонування — одне з пріоритетних завдань зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної стратегій України у XXI ст.

9. Розширення економічної (в тому числі військово-економічної) і політичної присутності України на Близькому Сході, в Центральній і Південній Азії, у країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону, активна інтеграція в систему міжнародного поділу праці.

Виникнення геополітики як відносно молодій галузі наукового знання зумовлене глобальними змінами у світі, вимогами трьох революцій — науково-технічної, інформаційної та управлінської, без включення яких неможливе ефективне соціальне управління.

Багато глобальних змін пов'язано з виникненням та необхідністю розв'язання глобальних проблем. З огляду на те, що на сьогодні не склалося загально визнаної позиції щодо поняття "глобальні проблеми" і підходи для їх розв'язання, доречно виокремити критерії їх визначення.

По-перше, це проблеми, які за своєю сутністю стосуються інтересів усього людства, а у перспективі й майбутнього всього людства, тобто проблеми, які мають загальнолюдський характер — право на життя, здоров'я, добробут тощо.

По-друге, це проблеми, які в цілому набувають всесвітнього масштабу, тобто виявляються як об'єктивний фактор розвитку суспільства у всіх основних регіонах світу: інтернаціоналізація НТП, виробництва тощо.

По-третє, проблеми, нерозв'язання яких створює загрозу для майбутнього людства і які мають бути розв'язані, щоб забезпечити прогрес людства: війни та збройні конфлікти.

По-четверте, проблеми природничо-наукового, науково-технічного, соціального характеру, для розв'язання яких потрібні об'єднані зусилля всього людства: забруднення навколишнього середовища, голод, вичерпання корисних копалин, джерел енергії та ін.

Відповідно до наведених критеріїв виокремлюють основні глобальні проблеми.

1. Проблема сировини.

Донедавна фахівці вважали, що розвіданих запасів різних видів мінеральної сировини практично вистачить протягом наступних століть. Але останнім часом подібні оцінки суттєво змінились. За сучасних темпів і методів видобутку й використання корисних копалин річний видобуток різних порід може досягти 6000 млрд т. За розрахунками, людство до 2500 р. витратить запаси всіх металів: заліза вистачить на 250 років, олова на 35, цинку — на 30, міді — приблизно на 30 років.

2. Енергетична проблема.

За оцінками фахівців у 1945—1995 рр. населення планети використало 2/3 всього палива, добутого людством за час існування. За таких темпів запасів енергоресурсів (природний газ, вугілля, сланці, уранова руда) вистачить на 130 років. Рівень попиту на енергію збільшується різними темпами. Очікуване зміщення центру ваги глобальних енергетичних проблем до країн, які розвиваються, може призвести до конфліктів. Окупація Іраком сусіднього Кувейту — яскравий приклад того, якими явищами можуть супроводжуватися суперечності в енергетичному господарстві планети.

3. Демографічна та продовольча проблеми.

- зростання кількості населення;
- проблема продовольчих ресурсів;
- очікуване потепління клімату на планеті.

4. Інформаційна проблема.

Виокремлюють чотири групи інформаційно-технологічних загроз для суспільства і держави.

- Перша група пов'язана з інтенсивним розвитком нового виду зброї — інформаційної, яка здатна ефективно впливати та психіку людей та інформаційно-технологічну інфраструктуру держави.

- Друга група — новий вид соціальних злочинів, які ґрунтуються на використанні досягнень сучасних інформаційних технологій: махінації з банківськими операціями, комп'ютерне хуліганство, протизаконне копіювання технологічних рішень.

- Третя група пов'язана з тотальним контролем з використанням комп'ютерних систем за життям, настройками, планами

громадян, діяльністю державних установ, за населенням країни у цілому.

- Четверта група — використання інформаційних технологій у політичній боротьбі.

5. Екологічна проблема.

Наслідки науково-технічного прогресу, збільшення попиту на енергію, спалювання нафти, газу та вугілля, демографічний вибух, військові дії призводять до таких небезпечних наслідків, як парниковий ефект, забруднення Світового океану, скорочення видового складу флори і фауни та їхнього генофонду, втрати озонового шару, родючих земель.

Сучасний світ перебуває в унікальному становищі, коли контури його майбутнього тільки формуються. Безсумнівно тільки одне, що це майбутнє належить цивілізованим утворенням.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які чинники визначають геополітичну орієнтацію сучасної України?
2. Охарактеризуйте глобальні проблеми: їх сутність і місце в суспільному житті.
3. У чому суть змін у незалежних державах — Україні, Росії та Білорусі?
4. Розкрийте сутність, етапи, динаміку політичної модернізації в Україні.

Рекомендована література

1. "Цивилизационная модель" международных отношений и ее импликация // Полит. исследования. — 1995. — № 1.
2. Гончаренко О. Поширення НАТО і Україна / О. Гончаренко // Екон. часопис. — 1997. — № 4.
3. Грищенко Т. Геостратегія постбіополярності (Сучасні американські концепції та Україна) / Т. Грищенко // Політ. думка. — 1996. — № 1.

4. Мигодатьев А.А. Мировой политической процесс: современные тенденции / А.А. Мигодатьев // Кентавр — 1994. — № 6.

5. Рябов С.Г. Теорія міжнародної політики / С.Г. Рябов // Політол. читання. — 1995. — № 1.

6. Сікора І. Геополітична легітимація ролі України в новому світовому порядку / І. Сікора // Політол. читання. — 1994. — № 1.

7. Тихонравов Ю.В. Геополитика / Ю.В. Тихонравов — М. : Бизнес-школа, 1998. — 368 с.

8. Тихонцов В.Б. Взаимоотношения ведущих государств мира с позиций "нового мирового порядка" / В.Б. Тихонцов // Соц.-полит. науки. — 1991. — № 11.

9. Циганков П.А. Міжнародні відносини як особливий різновид суспільних відносин / П.А. Циганков // Політол. читання. — 1992. — № 2.

10. Ясперс К. Будущий мировой порядок / К. Ясперс // Век XX-й и мир. — 1990. — № 9.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абетка українського політика : довідник / [кер. авт. кол. М. Томенко]. — К. : Смолоскип, 1997. — 218 с.
2. Абетка етнополітології / [ред. Ю. Римаренка та ін.; Ін-т. держави і права НАН України ім. В.М. Корецького]. — К. : Школяр, 1996. — Т. 2. — 235 с.
3. Брегета А.Ю. Основи політології : навч. посіб. / А.Ю. Брегета. — К. : КНВУ, 2000. — 312 с.
4. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки / В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко. — К. : Основи, 1998. — 718 с.
5. Ильин В.В. Политология : учеб. для вузов / В.В. Ильин. — М. : Университет, 1999. — 540 с.
6. Ирхин Ю.В. Политология / Ю.В. Ирхин. — М. : Юристъ, 2000. — 511 с.
7. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К. : Преса України, 1997. — 80 с.
8. Кривогуз И.М. Политология : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / И.М. Кривогуз — М. : ВЛАДОС, 1999. — 288 с.

Література

9. Макеев А.В. Политология : учеб. пособие для вузов / А.В. Макеев. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — 333 с.
10. Мальцев В.А. Основы политологии : учеб. для вузов / В.А. Мальцев. — М. : ИТРК РСРП, 1998. — 460 с.
11. Мухаев Р.Т. Политология : учеб. для вузов / Р.Т. Мухаев. — Изд. 2-е. — М. : ПРИРОС, 2000. — 432 с.
12. Політологія : підруч. для студ. ВНЗ / [за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка]. — К. : Академія, 2001. — 528 с.
13. Політологія : підручник / [за заг. ред. проф. В.Г. Кременя, проф. М.І. Горлача]. — Х. : Єдинорог, 2002. — 640 с.
14. Политология : учеб. пособие / [под ред. А.А. Радучина]. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Центр, 2000. — 332 с.
15. Политология : хрестоматія / [под ред. М.А. Василька]. — М. : Гардарики, 2000. — 843 с.
16. Політологія : підручник / [І.С. Дзюбо, К.М. Левківський, В.П. Андрущенко та ін.; за заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського]. — К. : Вища шк., 1998. — 415 с.
17. Политология : курс лекций / [под ред. М.Н. Марченко]. — М. : Зеркало, 1999. — 608 с.
18. Политология : энцикл. слов. / [под ред. Ю.И. Аверьянова]. — М. : PABLISHERS, 1993. — 412 с.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Предмет політології, її місце в системі суспільних наук.
2. Основні методи політичної науки.
3. Структура і функції політології.
4. Роль політології в розбудові української державності.
5. Сучасний етап розвитку політології в Україні.
6. Зміст та сутність політики та політичного життя в суспільстві.
7. Мораль і політика: загальне та особливе.
8. Гуманізм політики.
9. Насильство та ненасильство у політиці.
10. Цілі, методи та засоби в політиці.
11. Політика та ідеологія.
12. Людський вимір політики.
13. Погляди Платона і Арістотеля на державу: загальне і особливе.
14. Фома Аквінський про загальні засади суспільного устрою.
15. Н. Макіавеллі про мораль та право.
16. Політичні концепції часів Відродження.
17. Соціальні аспекти Конституції Пилипа Орлика.

Теми рефератів

18. Переяславська угода та її історична доля.
19. Ідеї М. Драгоманова щодо моральних засад політики.
20. Суспільно-політичні погляди Лесі Українки.
21. Суспільно-політичні погляди Івана Франка.
22. Політичні концепції українських мислителів з прадавніх часів до середини XIX ст.
23. Розвиток національно-визвольної ідеології у творчості Тараса Шевченка.
24. В. Винниченко про відродження української нації.
25. Наукова і громадська діяльність М. Грушевського.
26. Українство в боротьбі за національне визволення у працях В. Винниченка.
27. Теорія національного самовизначення за М. Грушевським.
28. Характеристика основних соціально-політичних підходів до визначення шляхів трансформації українського суспільства на сучасному етапі.
29. Ознаки та принципи соціальної держави.
30. Шляхи реалізації економічної функції держави в Україні.
31. Основні тенденції розвитку сучасної держави.
32. Українська держава на шляху демократизації.
33. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні.
34. Ідейно-теоретичне обґрунтування громадянського суспільства у спадщині політичних мислителів Нового часу.
35. Громадянське суспільство на Заході та в Україні: порівняльно-політичний аналіз.
36. Розвиток правової свідомості й утвердження громадянськості.
37. Громадянське суспільство і держава: питання співвідношення та взаємодії.
38. Поняття "політична система", її структура та основні функції.
39. Типи сучасних політичних систем, джерела та шляхи їх розвитку.
40. Становлення політичної системи в Україні; історія і сучасність.

41. Національна ідея та її вплив на формування політичної системи України.
42. Основні етапи еволюції теорії соціально-політичних конфліктів.
43. Конституційні основи і правові норми врегулювання конфліктних ситуацій.
44. Політичні конфлікти в Україні: причини виникнення і способи розв'язання.
45. Політико-правове виховання молоді як засіб запобігання політичним конфліктам.
46. Конфлікт і консенсус у перехідному суспільстві.
47. Загальна характеристика та основні різновиди політичного процесу.
48. Політичні процеси: поняття, сутність, методи регулювання.
49. Роль демократії в політичному процесі.
50. Технологія політичних процесів.
51. Політичний плюралізм та політична опозиція.
52. Теоретичне осмислення та типологія політичних процесів.
53. Особливості діяльності правлячої та опозиційної партій.
54. Політичні партії України на початку ХХ ст.
55. Молодіжні організації сучасних політичних партій України.
56. Сучасна соціал-демократія України та досвід Західної Європи.
57. Профспілки та політичні партії: проблеми взаємодії.
58. Багатопартійність і демократизація суспільства в Україні.
59. Сучасні концепції лідерства.
60. Політичні портрети сучасних українських лідерів.
61. Технології формування іміджу політичного лідера.
62. Лідер як суб'єкт політики.
63. Упровадження демократичних інститутів політичного лідерства в Україні.
64. Українська еліта в історії та політичній думці.
65. Дослідження функціонування політичних еліт у країнах Східної Європи.
66. Соціальна роль політичної еліти.

67. Основні напрями сучасної елітарної теорії.
68. Загальна характеристика та основні різновиди політичного процесу.
69. Технологія політичних процесів.
70. Теоретичне осмислення та типологія політичних процесів.
71. Політичні технології: сутність і особливості реалізації.
72. Політична участь як обов'язкова умова політичного процесу і політичної діяльності.
73. Людина і політика: особливості політичної поведінки і політичної діяльності.
74. Ретроспективний та порівняльний аналіз виборчих систем.
75. Особливості виборчого права у посткомуністичних країнах: порівняльний аналіз.
76. Політична соціалізація як процес формування політичної орієнтації особистості.
77. Форми участі особистості в політиці.
78. Особистість як первинний суб'єкт політики.
79. Особливості політичної соціалізації в сучасній Україні.
80. Подолання відчуження особистості від влади: теорія і практика.
81. Політична поведінка особистості: проблеми регуляції.
82. Структура політичної культури суспільства.
83. Значення політичної культури особистості для політичної поведінки.
84. Політична культура — культура політичного мислення і поведінки.
85. Особливості політичної культури України.
86. Політична культура й українські національні традиції.
87. Політична культура студентської молоді.
88. Молодіжна політична субкультура.
89. Політична свідомість: сутність, типи, ступені, функції.
90. Деформації політичної свідомості та шляхи їх подолання.
91. Зміст, механізми та проблеми формування політичної свідомості в умовах розбудови української державності.
92. Анархізм як тип політичної свідомості.

93. Громадська думка та свідомість особи: загальне і особливе.
94. Масова політична свідомість та громадська думка: загальне і особливе.
95. Популізм як сукупність спрощених уявлень про причинно-наслідкові зв'язки суспільного життя.
96. Україна та СНД: проблеми й перспективи взаємодії.
97. Україна та Балто-Чорноморська єдність: політичні підходи, дипломатичне закріплення.
98. Перспективи євразійської геополітичної стратегії сучасної України.
99. Україна і Росія: цивілізаційні, геополітичні та геокультурні відмінності.
100. Особливості формування зовнішньополітичного курсу України.
101. Участь України в міжнародних організаціях.
102. Характер та напрями розбудови відносин України з Парламентською Асамблеєю Ради Європи.
103. Концепція загальної безпеки і національні інтереси України.
104. Міжнародні та регіональні організації як суб'єкти міжнародних політичних відносин.
105. Єдність і взаємозв'язок сучасного світу.
106. Суверенітет і міжнародне співробітництво.
107. Проблема державних кордонів і міжнародна безпека.
108. Екологічні аспекти міжнародного співробітництва.
109. Інформаційна безпека національного суверенітету.
110. Поняття міжнародної політики.
111. Глобальні проблеми: сутність, шляхи вирішення.
112. Основні тенденції та форми розвитку сучасних міжнародних відносин.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ПІДГОТОВКИ ТА НАПИСАННЯ РЕФЕРАТУ

Реферат — це стисло викладений зміст книги, статті, наукової роботи тощо, а також доповідь чи письмове дослідження на визначену тему, що включає критичний огляд джерел.

Підготовка і написання студентом реферату створює можливість комплексно використати набуті навички роботи з книгою, розвиває самостійність мислення, вміння аналізувати події, явища дійсності, що відбуваються. Реферат вимагає більшої творчої активності, наполегливості й самостійності в узагальненні вивченого літературного матеріалу ніж конспектування.

Зважаючи на досвід реферативного викладу, можна виокремити три типи рефератів:

- реферат-екстракт, складений з оригінальних речень первинного документа;
- перефразований реферат на основі переробки первинного тексту;
- інтерпретований реферат на основі використання думок, змісту першоджерела.

Обсяг реферату — 20—25 сторінок друкованого тексту. За структурою робота має включати:

Вступ

1. Розділ 1 § 1, § 2.
2. Розділ 2 § 1, § 2.
3. Висновок.
4. Список літератури.
5. Зміст.

Назва роботи розділів і параграфів не повинні повторюватися. Назву реферату рекомендується робити короткою (2—5 слів). Тему реферату вибирати знайому, цікаву, актуальну.

Перед початком роботи необхідно опрацювати літературу, скласти план. Написання роботи потрібно починати на основі вивчення і попередньої систематизації всіх джерел, повторного вивчення відібраного матеріалу. Готувати реферат рекомендується за такою схемою: читання тексту — його аналіз — вибір інформативного матеріалу, його узагальнення — створення нового тексту-реферату. Наприкінці синтезується виділена інформація і завершується оформлення змісту реферату. Викладення має бути цілісним і логічним. Кожен пункт плану закінчується узагальненням.

Готуючись до написання реферату слід виконувати такі основні вказівки. Незвичні терміни і символи потрібно роз'яснити після першої згадки в рефераті. Слід уникати довгих, заплутаних речень, загальних фраз, зайвих слів і словосполучень. Не можна використовувати штампи та канцеляризми. Одиниці вимірювання потрібно наводити в одиницях міжнародної системи. Рекомендується використовувати у рефераті таблиці, ілюстрації для повного розкриття змісту і скорочення обсягу. Треба дотримуватися одноманітності термінів, позначень, умовних скорочень і символів. Не допускається часте повторювання слів, вживання однакових словосполучень і зворотів. Всі факти та цитати мають містити посилання на джерело.

У висновку реферату робляться узагальнення без посилань.

Наприклад: “Все вищевикладене в рефераті дає можливість зробити такі висновки: 1... 2... 3... і т. д.”

У кінці реферату наводиться список використаної літератури: за алфавітом, за рубриками розділів реферату або за часом видання.

Список літератури та бібліографічні посилання оформлюються згідно з ДСТУ 7.1:2006 “Бібліографічний запис. Загальні вимоги та правила складання”.

Наприклад:

Політологія : підручник для студ. вищих навч. закл. / [за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка]. — К. : Академія, 2001. — 528 с.

Рябов С.Г. Теорія міжнародної політики / С.Г. Рябов // Політол. читання. — 1995. — № 1.

Виступ Міністра оборони України на зборах офіцерів Збройних Сил України // Народна армія. — 1999. — 16 липня. — С. 5.

У процесі підготовки реферату студент (студентка) повинен (повинна) передбачити послідовність і повноту викладу, правильність, точність обґрунтування положень роботи на основі узагальнення фактичного матеріалу, самостійність у роботі над рефератом та ін.

Під час семінарських занять, проведенні теоретичних конференцій слід використовувати матеріали реферату у виступах студентів.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“Київський політехнічний інститут”

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА
(реферат — політологія)

студент (-ка) _____ курсу
факультету
навчальна група
П. І. Б.
Науковий керівник
П. І. Б.

Київ, 2008

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

1. Політологія як наука і навчальна дисципліна.
2. Політика як соціальне явище.
3. Політична влада: її сутність, форми, функції.
4. Сутність, структура і функції політики.
5. Особистість і політика.
6. Політичні ідеї стародавнього світу.
7. Політичні ідеї середніх віків та Відродження.
8. Політична думка Нового та новітнього часу.
9. Традиційні суспільно-політичні течії.
10. Релігійно-клерикальні концепції суспільного розвитку.
11. Політичний процес: його різновиди та регулятори.
12. Правий і лівий екстремізм: сучасна ідеологія і політика.
13. Політичні теорії XX ст.
14. Розвиток політичної думки в Україні: з прадавніх часів до XIX ст.
15. Розвиток політичної думки в Україні в XIX на початку XX ст.
16. Політичні концепції українських мислителів XX ст.
17. Проблеми формування та функціонування влади в Україні.

18. Політичні режими: типологія та основні характеристики.
19. Демократія та її роль у політичному процесі.
20. Виборчі системи: типологія і функції.
21. Політична свідомість.
22. Політична культура.
23. Політична поведінка.
24. Політичні відносини.
25. Політична діяльність.
26. Політична еліта у структурах влади.
27. Концепція прав людини: історія і сучасність.
28. Політична система суспільства.
29. Держава в політичній системі суспільства.
30. Громадянське суспільство.
31. Правова держава.
32. Політичні партії та партійні системи.
33. Етнонаціональні відносини і національна політика.
34. Етнонаціональна політика в Україні.
35. Політичне лідерство.
36. Роль засобів масової інформації в політиці.
37. Громадські організації та рухи — джерело влади.
38. Політична ідеологія.
39. Політична соціалізація особи та її особливості в умовах України.
40. Міжнародні організації та розвиток міжнародних відносин.
41. Місце і роль міжнародної політики в житті суспільства.
42. Світова політика і система міжнародних відносин.
43. Україна в сучасному геополітичному просторі.
44. Національна безпека і національні інтереси України.
45. Україна в загальноєвропейському політичному процесі.
46. Глобальні проблеми розвитку людства.
47. Політичні рішення та технології їхньої реалізації.
48. Політика і релігія.
50. Політика і мораль.
51. Політична етика.
52. Політичні конфлікти.
53. Політична модернізація.
54. Політичне управління та соціотехніка.

55. Політичні технології.
56. Політичний маркетинг.
57. Політичний менеджмент.
58. Політичне прогнозування.
59. Соціальна політика суспільства.
60. Економічна політика.
61. Екологія і політика.
62. Воєнна доктрина України.

ОСНОВНІ ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Предмет політології, її структура, методи, основні функції.
2. Політика як соціальне явище.
3. Політична влада: поняття, структура, функції, форми.
4. Проблеми поділу влади: сутність та суспільна роль.
5. Конституція України про структуру державних органів влади.
6. Політика та політичні вчення у стародавньому світі.
7. Еволюція політичної думки в епоху середньовіччя та Відродження.
8. Фундаментальні політичні ідеї Нового та новітнього часу.
9. Гуманізм політичних поглядів мислителів епохи Просвітництва.
10. Політичні теорії ХХ ст.
11. Політичні погляди мислителів Київської Русі.
12. Зміст українсько-російського договору 1654 р., його оцінка та подальша доля.
13. Основні ідеї Конституції Пилипа Орлика та її значення.
14. Політична та соціальна програма Кирило-Мефодіївського братства.
15. Демократичне народництво М. Костомарова.

Основні питання до іспиту

16. Політичні погляди М.С. Грушевського та їхнє втілення в універсалах Центральної Ради.
17. Політичні погляди В. Липинського.
18. Політичні погляди Д. Донцова.
19. Консерватизм та неоконсерватизм як доктрини збереження традицій.
20. Лібералізм та неолібералізм як політичні течії.
21. Основні ідеї радикалізму.
22. Правий та лівий екстремізм: сучасна ідеологія і політика.
23. Соціалістичні політичні концепції.
24. Клерикалізм — суспільно-політична течія, її взаємозв'язок політики і релігії.
25. Політичний процес: поняття, сутність, методи регулювання.
26. Політична система суспільства: сутність, структура, функції та тенденції розвитку.
27. Конституція України про основні напрями демократизації політичної системи суспільства.
28. Поняття і типологія політичних режимів.
29. Держава: поняття, сутність, функції.
30. Форми державного устрою.
31. Конституція України про державу як інститут політичної системи.
32. Політичні партії: походження, сутність, функції.
33. Сутність та типи партійних систем.
34. Виникнення та розвиток багатопартійності в Україні.
35. Громадські організації та рухи в політичній системі суспільства.
36. Поняття еліти: сутність та типологія.
37. Поняття лідерства: сутність та типологія.
38. Політична свідомість: поняття, сутність, типи, функції.
39. Структура політичної свідомості.
40. Політична культура: сутність, структура, типологія та функції.
41. Політична культура в Україні та основні напрямки її формування.
42. Політична поведінка, її форми.
43. Релігія як об'єкт та суб'єкт політики.

44. Етнонаціональні відносини і національна політика.
45. Соціально-етнічні спільноти, народ, етнос, нація, історична спільнота як суб'єкти політики.
46. Конституція України про національну політику держави та управління національними процесами.
47. Проблема національних меншин в Україні.
48. Форми державного правління. Державне правління в Україні.
49. Форми державного устрою. Державний устрій в Україні.
50. Економічна політика: сутність, основні функції та види.
51. Соціальна політика: суть, зміст на сучасному етапі розвитку України.
52. Законодавча влада, функції та структура.
53. Виборчі права громадян та виборчі системи.
54. Виконавча влада, структура та функції.
55. Судова влада, структура та функції.
56. Правова держава: основні риси та шляхи побудови.
57. Громадянське суспільство і держава.
58. Права людини: поняття, сутність, структура.
59. Конституція України про права та обов'язки людини та громадянина.
60. Теорія та історія міжнародної політики, її місце в житті суспільства.
61. Основні тенденції розвитку міжнародних політичних відносин на рубежі двох століть.
62. Вплив міжнародних організацій та громадських рухів на досягнення консенсусу в розвитку міжнародної спільноти.
63. Політика і глобальні проблеми сучасності.
64. Україна в сучасному міжнародному просторі.
65. Національна безпека і національні інтереси України.
66. Україна та СНД.
67. Основні принципи сучасної зовнішньої політики України.
68. Політична діяльність в Україні на сучасному етапі.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

А

Агітація (лат. *agitatio* — приведення в рух, спонукання) — поширення політичних ідей та гасел з метою впливу на суспільну свідомість і настрої народних мас, спонукання їх до цілеспрямованої активності, політичних дій; один із поширених засобів політичної боротьби.

Адміністративно-територіальний устрій — певний спосіб територіального влаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Адміністрація (лат. *administratio* — управління, керівництво) — сукупність розпорядчих органів державного управління, виконавчої влади (уряд, відомчі установи, виконавчі комітети, апарат президента, губернатора тощо), діяльність яких визначена законом чи конституцією країни.

Б

Багатопартійна система — цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою.

Безпека національна — сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які забезпечують стабільний розвиток суспільства, захист кордонів від внутрішніх і зовнішніх загроз, стійкість до несприятливих зовнішніх і внутрішніх впливів.

Біженці — особи, які залишили країну, в якій вони постійно проживали (були громадянами), внаслідок переслідувань, воєнних дій чи інших надзвичайних обставин.

Більшість — кількісне переважання прихильників певної ідеї чи рішення над їхніми противниками. Розрізняють більшість відносну — хоча б на один голос більше від суперника чи альтернативної пропозиції, абсолютну — коли на користь певного рішення віддали свої голоси 50 % голосуючих плюс ще хоча б один; кваліфіковану (конституційну), яка може дорівнювати двом третинам або навіть трьом чвертям усього складу тих, хто приймає рішення або здійснює обрання.

Блок політичний — тимчасова або постійна угода, союз, об'єднання партій, громадських організацій, групи людей для спільних дій з метою досягнення політичної мети (перемога на виборах, захист певних ідей тощо).

Боротьба політична — явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Бюрократія (франц. букв. *bureaucratie* — панування канцелярії) — вищий, привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; ієрархічно організована система управління державою чи суспільством із допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

В

Вербалізація (лат. *verbalis* — словесний) — надання словесної форми.

Вето (лат. *veto* — забороняю) — передбачений конституціями певних країн акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою.

Вибори — процедура обрання або висунення певних осіб способом відкритого чи закритого (таємного) голосування; най-

більш поширений механізм створення органів та інститутів влади.

Виборча система — сукупність передбачених законів, виборчих процесів, пов'язаних із формуванням органів влади.

Виконавча влада — одна з трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню й зовнішню діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини.

Відповідальність політична — різновид соціальної відповідальності, що означає морально-психологічну настанову суб'єктів політики, що ґрунтується на глибокому розумінні сенсу й наслідків політичної діяльності.

Віче — народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі. Існувала поряд із владою князя і була безпосереднім продовженням родоплемінного ладу, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ.

Влада — здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також чинити вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей за допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу та ін.); політичне панування над людьми; система державних органів; особи, органи, наділені владно-державними та адміністративними повноваженнями.

Внутрішня політика — діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Волюнтаризм (лат. *voluntarius* — залежний від волі) — позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті прагнення й політичні наміри.

Вотум (лат. *votum* — бажання) — рішення, прийняте головним чином парламентом. У парламентській практиці часто виражає довіру чи недовіру уряду. У разі винесення вотуму недовіри уряд, як правило, має піти у відставку.

Вплив політичний — дія (або утримання від дії), яку здійснює суб'єкт політики стосовно інших суб'єктів політики або суспільства загалом з метою реалізації власних політичних цілей та установок.

Г

Гегемонія (гр. *hēgemonía* — першість, панування) — керівна роль будь-якої групи, партії, класу, держави тощо.

Геноцид (від гр. *génos* — рід і лат. *caedo* — вбиваю) — масові вбивства, переслідування, гоніння певних національних, етнічних, расових, соціальних, культурних, релігійних та інших груп, здійснювані владою за принципом колективної відповідальності, коли винними в чомусь вважаються всі члени певної верстви, з якої, ймовірно, хтось вчинив злочин.

Геополітика (гр. *gê* — земля і *politiká* — політика) — політологічна концепція, що вбачає в політиці певної держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).

Герб державний — відмітний знак держави, офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображується на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо.

Геронтократія (гр. *gērōn* — старий + сила, влада) — правляча політична й управлінська еліта, яка складається з людей похилого віку.

Гімн державний — урочиста пісня, офіційно визначена як символ державної єдності.

Гіпердемократія (гр. *hypér* — понад і *dēmos, krátos* — народо-владдя) — ненормальна демократія, суб'єкти якої не знають жодних обмежень у своїх діях.

Глава держави — державна посада, інституція, якій належить чільне місце у системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії гілок державної влади між собою.

Глава уряду — керівник виконавчої влади в державі (прем'єр-міністр, канцлер, голова ради міністрів та ін.), ключо-

ва фігура в системі державного урядування, громадського адміністрування.

Гласність — один із найважливіших принципів демократизму, який полягає у невід'ємному праві кожного громадянина на отримання повної й вірогідної інформації з будь-якого питання громадського життя, що не становить державної чи військової таємниці.

Глобалізм (фр. *global* — загальний, всесвітній) — політична практика, орієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку із зовнішніми проблемами, більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів.

Голосування — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня та власне голосування.

Громадська думка — один із виявів масової суспільно-політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади; сукупна, надособистісна позиція певної структурно визначеної спільноти людей щодо конкретних подій, проблем, рішень державних чи суспільних інститутів.

Громадська організація — добровільне об'єднання громадян для задоволення своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

Громадські організації та рухи — добровільні масові об'єднання громадян, що виникають унаслідок їхнього вільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.

Громадянство — 1) правова належність особи до будь-якої держави; 2) формально зафіксований правовий зв'язок особи з державою, що втілюється у їхніх взаємних правах та обов'язках.

Громадянське суспільство — 1) суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага; 2) сфера неполітичних відносин у суспільстві (економічних, духовних, релігійних, приватних, сімейних та ін.), галузь самовияву інтересів і волі вільних інди-

відів. У демократичних системах громадянське суспільство зумовлює та визначає сферу діяльності держави та її органів.

Група тиску — суспільно-політичне об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів шляхом впливу на державну владу або політичні партії. Від партії відрізняється тим, що безпосередньо не змагається за владу, не бере участі в керівництві та управлінні державою.

Д
Двопартійна система — організація політичного життя, коли дві партії по черзі беруть участь у здійсненні політичної влади і досягають успіху у виборчій боротьбі.

Декларація (лат. *declaratio* — заявляю, сповіщаю) — офіційне проголошення державою, політичною партією, міжнародними, міждержавними організаціями головних принципів їхньої діяльності, програмних позицій, повідомлення про суттєву, принципову зміну в їхньому статусі.

Делегат (лат. *delegatus* — посланець) — обраний або призначений представник спільноти, громадсько-політичної організації, наділений повноваженнями приймати авторитетні рішення, здійснювати, репрезентувати й захищати їхні інтереси на переговорах, нарадах, з'їздах тощо.

Демагогія (гр. *dēmos* — народ і *ágō* — веду) — форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Демократизація — втілення демократичних основ організації суспільства, реорганізація суспільства на принципах демократії.

Демократія (гр. *dēmos* — народ і *krátos* — влада) — форма політичного та економічного устрою суспільства, що ґрунтується на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян, можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

Демонстрація — прилюдне виявлення громадянських настроїв, вимог, солідарності або протесту шляхом масового виходу на вулиці, мітинги.

Депортація (лат. *deportatio* — вивезення) — вигнання, заслання, висилка; примусове переселення особи, групи осіб чи народу за межі держави або певного регіону.

Депутат (лат. *deputatus* — визначений, посланий) — особа, обрана до законодавчого або іншого представницького органу.

Держава — політична форма організації суспільства, механізм здійснення влади.

Державна мова — законодавчо затверджена мова офіційних документів і офіційного спілкування в державі.

Деспотизм (гр. *déspotēs* — володар, самодержець) — система державного устрою, необмежена монархія, яка характеризується абсолютним свавіллям влади та безправ'ям підданих; самовладдя, жорстоке придушення волевиявлення народу.

Деспотія (гр. *despotéia* — необмежена влада) — форма необмеженої законом самодержавної влади, що характеризується крайньою централізацією, сваволею, жорстокістю монарха.

Децентралізація (лат. *de* — префікс, що означає заперечення і *centralis* — серединний) — управлінська політична система, покликана здійснювати владно значущі практичні рішення, що географічно чи організаційно перебувають поза межами безпосереднього впливу центральної влади; політичний процес, що передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також втілення в життя специфічних регіонально-локальних програм.

Диктатура (лат. *dictatura* — необмежена влада) — необмежене політичне панування за допомогою сили, примусу.

Дилетантизм політичний (італ. *dilettante* — розважальник, забавник) — заняття політикою без серйозної спеціальної підготовки, лише на підставі верхоглядних уявлень про неї.

Дисидент (лат. *dissidens* — незгідний) — людина, що перебуває в морально-політичній опозиції до влади, домінуючих у державі ідей та цінностей. Явище дисидентства та дисидентського руху характерне для держав із тоталітарними та авторитарними режимами.

Дискредитація (франц. *discéditer* — підривати довіру) — умисне зганьблення чийогось імені, підриив довіри, приниження чиеїсь честі, гідності, авторитету. У політиці вживається як

один із засобів боротьби з противниками, досягнення успіху у передвиборних змаганнях.

Дискримінація (лат. *discriminatio* — розрізнення, розділення) — свідоме обмеження свободи діяльності учасників політичного процесу; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення певних учасників політичного життя їхніх конституційних та інших прав і свобод.

Дисфункція — порушення у функціонуванні (роботі) якої-небудь системи.

Діаспора (гр. *diaspora* — розпорошення, розсіяння) — перебування значної частини народу (етнічної спільноти) поза межами країни його походження на правах меншості.

Догматизм (гр. *dógma* — вчення, усталена думка) — однобічне, некритичне, схематичне мислення, що спирається на догми, застигли й незмінні формули, без урахування реальних умов, потреб життя і практики.

Доктрина (лат. *doctrina* — вчення) — політичне, наукове або інше вчення, система поглядів, політична теорія.

Домінантна сила (лат. *dominantis* — панівний) — провідна ідея, основна ознака чи найважливіша частина чогось.

Е

Егалітаризм (фр. *égalité* — рівність) — принцип зрівняння всіх людей у різних галузях, сферах життя суспільства, “зрівняйлівка”.

Екстремізм (лат. *extremus* — крайній) — в ідеології й політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти чинних громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати силою заради своїх цілей.

Електорат (фр. *électeur* — виборець) — контингент виборців, коло осіб, які мають право брати участь у виборах.

Елімінувати (лат. *elimino* — скасовувати, відмінати) — усувати, ліквідувати.

Еліта політична (фр. *élite* — краще, добірне) — меншість суспільства, що є достатньо самостійною, вищою, відносно привілейованою групою, наділеною видатними психологічними, со-

ціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Елітаризм — система політичних поглядів, згідно з якою суспільством повинна керувати еліта — найкращі представники будь-якої частини суспільства (за походженням, освітою, багатством тощо).

Еміграція (лат. *emigratio* — виселення, переселення) — переселення в іншу країну, а також тривале перебування громадян за межами батьківщини внаслідок такого переселення.

Етатизм (фр. *étatisme* — держава) — політична теорія, яка захищає головну роль державної влади у найбільш важливих сферах суспільного життя.

Етнос (гр. *éthnos* — народ, плем'я) — позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою).

Ефемерний (гр. *ephēmeros* — одноденний) — недовговічний, швидкоплинний.

З

Заколот — таємна змова вузького кола осіб з метою збройного повалення чинної влади або примушення її прийняти потрібне рішення.

Закон — нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну силу.

Законодавча влада — одна з трьох гілок єдиної, але поділеної функціонально державної влади; її сутність полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, які приймають представницькі органи влади.

Засоби масової інформації — періодичні друковані видання та інші форми поширення інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб, соціальних груп, держав з метою оперативного інформування їх про події і явища у світі, конкретній країні, певному регіоні, орієнтовані на виконання спе-

цифічних функцій (контролю, спостереження, соціалізації, розвитку культури населення та ін.).

Зовнішня політика — загальний курс держави у міжнародних справах, який регулює взаємовідносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Зрілість політична — рівень розвитку особистості, що характеризує ступінь і повноту набуття нею досвіду політичних відносин.

I

Ідеал (фр. *idéal* — ідея, поняття, уявлення) — зразок, вища кінцева мета певних прагнень діяльності.

Ідеологія (гр. *idea* — поняття і *lógos* — учення) — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Ізоляціонізм — політика, в основу якої покладено ідею про неможливість і небажаність втручання у справи певної країни з боку інших держав.

Імперія (лат. *imperium* — влада, панування) — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. Виникає внаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержав.

Імпічмент (англ. *impeachment* — звинувачення) — особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Інаугурація (лат. *inaugurare* — присвячую) — урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Процедура інаугурації передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Інтегративний (лат. *integratio* — відновлення, поновлення) — той, що веде до об'єднання в єдине ціле.

Інтернаціоналізм — світорозуміння та система політичних поглядів, складова соціалізму як теоретичної системи. Проголошує нерозривну єдність національних та інтернаціональних завдань і дій, єдність робітничого класу всіх націй, солідарність у міжнародній боротьбі за соціальні права, що виявляється у психіці, ідеології і соціальній практиці, боротьбі за спільні цілі.

Інфантилізм політичний — політична незрілість, нездатність правильно орієнтуватися у політичному житті, що робить людину політичною "іграшкою" або прирікає її на політичну пасивність.

Істеблїшмент (англ. *establishment* — установа) — правляча еліта, керівні кола якоїсь країни.

K

Кворум (лат. *quorum* — чияї присутності достатньо) — встановлена правилами процедури, регламентом певного органу чи установи найменша кількість учасників зборів, засідань керівних та представницьких органів, конференцій, з'їздів тощо, необхідна й достатня для того, щоб почати роботу форуму, колективного органу або прийняти правомочне рішення на ньому.

Квота (лат. *quot* — частина, яка виділяється на кожного) — у політиці: мінімум голосів, необхідних для отримання на виборах депутатського мандата.

Клерикалізм (лат. *clericalis* — церковний) — політична течія, спрямована на посилення впливу релігії і церкви на всі сфери суспільного життя.

Клерикальні партії — політичні партії, які намагаються посилити вплив релігії і церкви на всі сфери суспільного життя.

Коаліція (лат. *coalitio* — об'єднання) — союз політичних партій, угруповань для спільної участі у виборах або створення спільного (коаліційного) уряду.

Компроміс (лат. *compromissum* — угода, згода) — згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Конверсія (лат. *conversio* — перетворення, зміна) — перехід промисловості та інших галузей економіки з військового ви-

робництва до виробництва цивільної продукції або навпаки, обмін валюти однієї країни на іноземну валюту, вільно конвертовані валюти без обмежень обмінюються на будь-які валюти.

Консенсус (лат. *consensus* — згода, угода, єдність) — форма колегіально прийнятого рішення, загальної opinii, які можливі лише за згодою всіх без винятку учасників голосування.

Консерватизм (лат. *conservo* — зберігаю, охороняю) — політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтуються на збереження і підтримання наявних форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституційна монархія — форма державного устрою, в якій влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, а виконавча влада — уряду.

Конституціоналізм — теорія і практика обмеження всевладдя держави за допомогою права, основні норми якого відображено в конституції.

Конституція (лат. *constitutio* — устрій, установлення) — основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Контреліта — еліта опозиційних сил, яка бореться за владу і виступає проти панівної еліти.

Конфедерація (лат. *confoederatio* — спілка, об'єднання) — союз суверенних держав, які, зберігаючи незалежність, об'єднуються на певний час задля досягнення спільних цілей.

Конфлікт політичний (лат. *conflictus* — зіткнення) — зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їхньому прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства.

Конформізм (лат. *conformis* — подібний, відповідний) — пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, панівних ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Концепція (лат. *conceptio* — сприйняття) — система поглядів на будь-які явища, спосіб погляду, розуміння; загальнотеоретичні положення щодо розвитку будь-яких подій.

Кооптація (лат. *cooptatio* — дообрання) — введення до складу виборного органу нових членів або кандидатів без проведення додаткових виборів.

Коригувати (лат. *corrigo* — виправляти) — підправляти, уточнювати хибно викладені критичні міркування.

Корупція (лат. *corruptio* — підкуп, занепад) — продажність суспільних і політичних діячів, а також державних чиновників і посадових осіб.

Космополіт (гр. *kosmopolitēs* — громадянин світу) — особа, позбавлена почуття беззастережної спорідненості з якоюсь окремою нацією, яка вважає себе представником усього людства.

Криза політична (гр. *krisis* — завершення, злам) — тимчасове призупинення чи припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості.

Ксенофобія (гр. *xénos* — чутливий і *phōbos* — ляк, страх) — невизначений страх перед незнайомими людьми, народами; ляк всього незнайомого, малознайомого.

Культ особи (лат. *cultus* — шанування, поклоніння) — єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння "божеству".

Л

Легітимність (лат. *legitimus* — законний, правомірний) — здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм (лат. *liberalis* — вільний) — політична та ідеологічна течія, яка орієнтується на парламентський лад, вільне підприємництво, демократичні свободи. Основною цінністю є свобода індивіда.

Лідер політичний (англ. *lead* — вести, керувати, схиляти до чогось) — глава, керівник держави, партії, громадсько-по-

літичної організації, руху, певної громади тощо; популярний та впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення спільної мети.

Лобі (англ. *lobbi* — приймальня) — система організованого впливу різних (як правило економічних) прошарків суспільства на діяльність законодавчих органів з метою прийняття вигідних для цих верств політичних рішень.

Лобізм — діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

М

Мажоритарна система (фр. *majorité* — більшість) — порядок підрахування результатів голосування, в якому обраним вважається кандидат, що отримав визначену більшість голосів (наприклад, п'ять і більше відсотків).

Макіавеллізм — спосіб політичної діяльності, який не передбачає опори на морально-етичні норми, а вважає за можливе використання обману, віроломства, жорстокості, будь-яких засобів для досягнення мети.

Менталітет (фр. *mentalité* — склад розуму, світосприйняття) — своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Міжнародна політика — сукупна діяльність держав, їх інститутів, народів, соціальних спільнот та їх організацій, які мають певні політичні цілі у сфері міжнародного життя.

Міжнародні відносини — системна сукупність політичних, економічних, соціальних, дипломатичних, правових, воєнних, гуманітарних та інших зв'язків і відносин між суб'єктами світового співтовариства.

Міжнародні організації — об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання збройних конфліктів.

Місцеве самоврядування — політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) шляхом самоорганізації місцевих жителів, за згодою і за підтримки держави.

Модернізація (фр. *moderne* — новітній, сучасний) — оновлення, пристосування до нових умов суспільно-політичного та економічного життя.

Монархія (гр. *monarchia* — єдиновладдя, єдинодержавність) — форма державного правління, за якої верховна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи — глави держави, як правило, спадкоємного правителя, монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої влада монарха обмежена парламентом.

Н

Народ — історично змінна спільність соціальних груп, яка включає на різних етапах історії класи і прошарки, що беруть участь у вирішенні проблем суспільного розвитку; все населення певного політико-географічного середовища (країни).

Націоналізм — світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних (етнічних) цінностей над усіма іншими. Для пригноблених націй прагнення перш за все національної незалежності шляхом створення національної державності; у західній політиці один з основних принципів державного устрою, в якому нація розуміється як одержавлений етнос.

Національна політика — система засобів, заходів та концепцій, які використовують різні політичні суб'єкти для вирішення національного питання та врегулювання міжнаціональних відносин.

Національне питання — сукупність політичних, економічних, соціальних та інших проблем, пов'язаних із розвитком національних відносин.

Національні відносини — взаємні відносини між різними народами, а також між націями, етносами з одного боку і урядами, державними та політичними організаціями з другого.

Нація (лат. *natio* — народ) — це особливий зміст людської спільності (народу) за допомогою якого здійснюється ідентифікація її елементів.

Номенклатура (лат. *nomenclatura* — перелік, список) — коло посадових осіб, призначення та затвердження яких належить до компетенції вищих органів.

О

Однопартійна система — неконкурентний тип партійної системи, що складається з представників або членів однієї політичної партії. Існувала в СРСР, деяких інших соціалістичних країнах. На сучасному етапі поширена у постколоніальних країнах, в яких поки що не сформувалися сучасна розвинена соціальна структура і відповідний їй політичний плюралізм.

Олігархія (гр. *oligos* — нечисленний і *archē* — правління небагатьох) — політичне та економічне панування, правління невеликої групи людей, а також сама група (наприклад, фінансова олігархія).

Опозиція (лат. *opositio* — протиставлення) — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії, організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

Оруеллізм — пропагандистське маніпулювання фактами, словами, поняттями та цілеспрямоване спотворення правди, історичного минулого, істини з боку владних структур, які чинять ідеологічний вплив на суспільну мораль через засоби масової інформації та прагнуть досягти цілковитого контролю над суспільством.

Охлократія (гр. *ōchlos* — натовп і *kratos* — влада) — домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, “маси”; один зі способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

П

Парламент (фр. *parler* — говорити, розмовляти) — найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Партія (лат. *partis* — частина, група) — організована група людей, яка має спільні політичні інтереси, ідеології, програму і бере участь у боротьбі за утримання або зміну політичної влади.

Партократія — буквально влада партії.

Патерналізм (лат. *pater* — батько) — політична доктрина й практика, які виходять із припущення про те, що народ безпосередньо потребує батьківської уваги, турботи й піклування з боку влади, що громадяни, немов неповнолітні діти, без підтримки й сприяння влади не здатні зрозуміти, що є вигідним для них, не у змозі самостійно досягти своїх цілей, задовольнити свої потреби.

Підданство — належність особи до певної держави, перебування під її юрисдикцією.

Плебіцит (лат. *plebiscitum* — простолюди + рішення, постанови) — загальне опитування громадян з метою виявити їхню думку, волю й позицію щодо якогось спільного й значущого питання.

Плутократія (гр. *plūtos* — влада багатіїв) — політичний лад, за якого влада належить найбагатшим представникам панівного класу; купка найбагатших представників панівного класу.

Плюралізм (лат. *pluralis* — множинний) — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного й соціального розвитку, що випливає з існування декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, що ґрунтується на взаємодії та протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних організацій.

Поділ влади — принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Поліархія — система правління, за якої збільшуються шанси рівної участі в управлінні суспільством.

Політика (гр. *politiká* — державні й суспільні справи) — організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами та соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.

Політична антропологія — наука, яка вивчає залежність політики від біологічних, інтелектуальних, культурних, моральних та інших якостей людини, а також зворотний вплив політичного процесу на особу.

Політична географія — наука, яка вивчає взаємозв'язок політичних процесів з просторовим розташуванням різних держав.

Політична діяльність — діяльність суб'єктів політики у сфері політичного життя, реалізації політичних інтересів.

Політична доктрина — система установок, які визначають цілі, що в певних конкретно-історичних умовах можуть бути прийняті для реалізації державою, політичним рухом чи партією, а також засоби для досягнення цих цілей і їх взаємозв'язку.

Політична думка — галузь суспільно-філософської думки, яка вивчає політичне життя суспільства, у сфері якої створюються політичні, ідеології, концепції, доктрини, прогнози, що впливають на формування політичної свідомості та перебіг політичних подій.

Політична еліта — організована група, яка здійснює політичну владу у суспільстві (правляча еліта) або перебуває в опозиції до правлячої верхівки (контреліта).

Політична історія — наука, яка вивчає політичні теорії, погляди, інститути та політичні події в їх хронологічній послідовності та взаємозв'язку.

Політична концепція — певний спосіб трактування якихось явищ і процесів політичної дійсності.

Політична культура — система історично сформованих політичних угруповань, переконань, цінностей, норм, моделей політичної поведінки усіх суб'єктів політичного процесу.

Політична партія — об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, головна мета яких — участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їхньому складі.

Політична програма — короткий чи деталізований виклад основних засад і цілей діяльності, насамперед політичної партії.

Політична психологія — наука, яка вивчає суб'єктивні механізми політичної поведінки, вплив на неї свідомості, підсвідомості, емоцій, волі людини, її ціннісних орієнтацій.

Політична свідомість — відображення соціальними суб'єктами політичної дійсності у різноманітних формах і на різних рівнях її вияву.

Політична система — упорядкована система державних, політичних, громадських організацій та інститутів, сфера політичного життя суспільства.

Політична система суспільства (гр. *sýstēma* — складене з частин) — сукупність державних і недержавних соціально-політичних інститутів, що здійснюють владу, управляють справами суспільства, регулюють політичні процеси, взаємовідносини між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Політична стабільність — стан політичної системи, для якої характерна певна стійкість, єдність, цілісність, здатність до ефективності та конструктивності.

Політична філософія — політична наука, яка розробляє ідеали та нормативні принципи політичного устрою суспільства, загальні критерії оцінки політики.

Політичне життя — 1) галузь суспільного життя, пов'язана з політичною владою та реалізацією суспільних інтересів у сфері влади; 2) одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю та відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію за допомогою політичної влади у процесі політичного розвитку.

Політичне рішення — свідомий вибір суб'єктами політики одного з варіантів політичних дій, спрямованих на управління соціальними процесами.

Політичне явище — сукупність факторів та явищ, пов'язаних з практичною реалізацією проблем зовнішньої та внутрішньої політики держави, партій і угруповань, дії та їхні наслідки в цій галузі людської діяльності.

Політичний процес (лат. *processus* — просування) — хід розвитку політичних явищ; сукупність дій різноманітних політичних сил, течій, що прагнуть здійснення певних політичних цілей, програм.

Політичний режим — 1) сукупність характерних для певного типу суспільства політичних відносин, застосовуваних орга-

нами влади засобів і методів, сформованих відносин державної влади і суспільства, панівних форм ідеології, соціальних і класових взаємовідносин, стану політичної культури суспільства; 2) система взаємовідносин між державою і громадянським суспільством.

Політичний тиск — метод політичної боротьби, який застосовує певні засоби з метою примусити протилежну сторону приймати певне політичне рішення (наприклад, заяви протесту, депутатські запити, кампанія у пресі, мітинги, демонстрації, дії громадянської непокорності та ін.).

Політичні відносини — відносини між суб'єктами політики у процесі здобуття та утримання політичної влади, реалізації суспільних інтересів у сфері політики.

Політичні інститути — сукупність організацій та установ, які упорядковують політичні та інші відносини у суспільстві з допомогою матеріальних та ідеальних засобів (наприклад, держава, політичні партії, неформальні об'єднання).

Політичні конфлікти — зіткнення, протистояння різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики у їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну політичного статусу, а також з політичними перспективами людства.

Політолог — фахівець, який вивчає, розробляє проблеми науки про політику.

Політологія (гр. *politiká* — політика і *lógos* — вчення) — наука про закономірності розвитку політичного процесу, функціонування політичної системи і влади, сутність, форми і методи діяльності суб'єктів політики.

Популізм (лат. *populus* — народ) — схильність політиків домагатися визнання їхньої громадської діяльності, популярності, вдаючись до простих, прийнятних для населення аргументів та пропозицій, уникаючи непопулярних, але необхідних заходів, спрямованих на вирішення суспільних проблем.

Права людини — громадянські, визнані світовим співтовариством норми забезпечення людині прав на вільне життя і розвиток.

Правова держава — тип держави, основними ознаками якої є зв'язаність правом, верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Президент (лат. *praesidens* — особа, яка сидить попереду) — глава держави в країнах з республіканською формою правління. Обирається або парламентом, або загальним голосуванням населення.

Прерогатива (лат. *praerogative* — перевага) — виключне право, яке належить державному органу або особі в будь-якій галузі діяльності.

Р

Радикалізм (лат. *radicalis* — докорінний) — політичні ідеї і діяльність, спрямовані на рішучу, безкомпромісну зміну основних інститутів політичної системи або негайне здійснення інших політичних цілей.

Регламент (лат. *regula* — правило) — сукупність норм, постанов і правил, які регулюють організацію роботи, порядок скликання та проведення сесій, з'їздів, конференцій, нарад, зборів, процедуру виборів членів керівних органів, порядок внесення й обговорення питань порядку денного, вироблення та прийняття рішень з них, методи визначення доповідача, утворення допоміжних органів, надання прав, обов'язків і повноважень їхнім членам.

Регламентация — сукупність правил, які регулюють порядок певної діяльності.

Республіка (лат. *respublica* — суспільна справа) — держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом. Розрізняють три типи республіки — президентську, парламентську та змішану.

Референдум (лат. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян шляхом усенародного голосування.

Реформа політична (лат. *reforma* — виправляти, перетворювати) — форма мирних перетворень суспільного життя, здійснюваних владою з метою розв'язання певних суперечностей у суспільстві та збереження чинного політичного ладу.

Рішення політичне — політична дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію зовнішніх і внутрішніх умов функціонування певного суб'єкта та визначення перспектив його подальшого розвитку.

Розвиток політичний — багатовимірний процес, під час якого в результаті взаємодії різноманітних політичних сил здійснюються зміни у політичній поведінці, політичній культурі, в самій політичній системі суспільства.

С

Саміт — дво- або багатосторонні міждержавні переговори за участю глав держав чи урядів.

Світовий політичний процес — спільна діяльність народів, держав та їхніх інститутів, соціальних спільнот та їхніх організацій і рухів, які мають певні політичні цілі у сфері міжнародного життя.

Сепаратизм (фр. *séparatisme* від лат. *separatus* — окремий) — рух за територіальне відокремлення певної частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Синдикат (лат. *syndicat* — захисник) — одна з форм об'єднання підприємств, за якої вони діють спільно, зберігаючи юридичну та виробничу самостійність.

Соціал-демократія — ідеологічна і політична течія, яка виступає за здійснення ідей демократичного соціалізму в усіх сферах життя суспільства; важлива складова політичних лівих сил сучасності, впливова серед робітничих і демократичних кіл Західної Європи.

Соціалізація політична (лат. *socialis* — суспільний) — процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Соціалізм (від лат. *socialis* — суспільний) — вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, що ґрунтується на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соці-

ально забезпеченої свободи особистості. Основною цінністю соціалізму є групові (державні) інтереси.

Соціальна держава — демократична держава, що спирається на широку соціальну основу і здійснює активну соціальну політику, спрямовану на підвищення, стабільне забезпечення життєвого рівня населення, захист і реалізацію прав і свобод громадян, створення сучасних систем охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення, на підтримку нужденних працівників, на запобігання соціальним конфліктам і їх успішне вирішення.

Співдружність — форма об'єднання держав у вигляді митного, фінансового, економічного, культурного або військового союзу суверенних суб'єктів міжнародного права, які у взаємовигідний легітимний спосіб проводять спільну політику з окремих питань міжнародного життя.

Суб'єкт політики — носій предметно-практичної політичної діяльності, що спричиняє певні зміни у політичних відносинах суспільства.

Суверенітет (нім. *Souveränität*, фр. *souveraineté* — верховна влада) — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Судова влада — одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, що має запобігати можливості змови чи протистоянню двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони щоб унеможливити виникнення диктатури.

Т

Теократія (гр. *theós* — бог і *kratos* — влада) — форма державного правління, за якої глава держави є одночасно і релігійним главою.

Терор (лат. *terror* — страх, жах) — жорстока розправа з політичним противником шляхом безпосереднього насильства.

Тероризм — здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політич-

ного ладу шляхом систематичного насильства і настрахування, політичних вбивств, провокацій.

Технократизм (гр. *téchnē* — майстерність) — сучасна система суспільно-політичних поглядів, яка визнає керівною силою суспільства науково-технічних фахівців, керівників підприємств, менеджерів фірм та корпорацій.

Толерантність (лат. *tolerans* — терплячий) — терпиме ставлення до інтересів і позицій інших сторін за загальної незгоди з ними.

Тоталітаризм (фр. *totalitaire* — весь, цілий) — політичний режим, який характеризується повним контролем держави над усіма сферами суспільного життя, фактичною ліквідацією прав і свобод громадян, репресіями щодо опозиції тощо.

У

Узурпація (лат. *usurpatio* — оволодіння) — насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Унітарна держава (лат. *unitas* — єдність) — форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади) єдиної держави над адміністративно-територіальними або національно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

Управління політичне — вплив суб'єкта політики на політичну ситуацію з метою забезпечення своїх інтересів; основна ланка будь-якої політичної системи, спрямована на здійснення політичної влади.

Усуспільнення виробництва — комплекс організаційних і виробничих заходів, які надають права володіння і розпорядження власністю трудовому колективу.

Ф

Фашизм (італ. *fascismo* — пучок, об'єднання) — крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, яка тяжіє до встановлення терористичної диктатури. Фашизм абсолютизує роль держави у суспільстві.

Федерація (лат. *foederatio* — союз, об'єднання) — форма державного устрою, за якої декілька державних утворень, юри-

дично і політично самостійних, утворюють одну союзню державу; союз, об'єднання кількох громадських організацій.

Фемінізм (лат. *femina* — жінка) — інтелектуальний та суспільно-політичний рух, що виступає за розширення прав і ролі жінок у суспільстві.

Форма правління — організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їхні відносини з населенням.

Фрустрація (лат. *frustratus* — обман, невдача) — обман, введення в оману; даремна надія, невдача.

Фурурологія (лат. *futurum* — майбутнє і гр. *lógos* — слово, поняття, учення) — галузь теоретико-практичного знання, що спрямоване на аналіз перспектив історичного життя людини і людства.

Х

Харизма (гр. *charisma* — милість, благодать, божий дар) — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, що ґрунтується на виняткових якостях певної особистості, передусім релігійного чи політичного діяча, що дають йому можливість здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

Хартія — (гр. *chártēs* — аркуш папірису) — назва деяких документів, декларацій та інших актів суспільно-політичного значення.

Хунта (ісп. *junta* — зібрання, об'єднання) — група залотників, яка незаконно захоплює владу і править із застосуванням диктаторських методів.

Ц

Цезаропапизм (лат. *caesar* — цезар і *papa* — папа) — політика світської влади, спрямована на підпорядкування собі всього церковного життя; поєднання в особі державного правителя вищої світської і духовної влади.

Ценз (лат. *census* — перепис, опис) — офіційно визначені умови, які легально обмежують права людей.

Централізація (лат. *centralis* — серединний) — політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська

політична система з властивими їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Цивілізація (лат. *civilis* — громадянський) — форма спільного життя людей, якій притаманне відтворення власної матеріальної та соціально-політичної структури відносин на основі пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей та ідеалів.

Ш

Шантаж — (фр. *chantage* — вимагання) — вимагання грошей, зізнання чи якихось інших дій, погрози поширення даних, інформації, що компрометують жертву.

Шовінізм (від імені капрала наполеонівської армії А. Шовіні) — агресивна форма націоналізму, проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої; національно забарвлена пихатість, схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Серія “Вища освіта ХХІ століття”

ДИМИТРОВА Людмила Михайлівна,
КИСЕЛЬОВ Сергій Олегович,
ШЕВЧЕНКО Микола Федорович
та інші автори

ПОЛІТОЛОГІЯ

Підручник

Підп. до друку 28.08.2008. Формат 60×90 1/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 13. Обл.-вид. арк. 11,9. Зам. № 9-133

Видавництво “Знання”
01034, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36
E-mail: sales@znannia.com.ua
<http://www.znannia.com.ua>

ЗАТ “Книга”
04053 Київ, вул. Артема, 25
Свідоцтво серії ДК № 2325 від 25.10.2005 р.

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. "Знання", тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, вул. Ярославів Вал, 17а, маг. "Абзац", тел. (044) 234-42-86;
- м. Київ, просп. Московський, 6, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (044) 464-49-70;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432) 61-77-44;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 7, маг. "Світ книжок", тел. (0562) 33-77-85;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, "Будинок книги", тел. (062) 343-89-00;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412) 47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Радянська, 58, маг. "Глобус-книга", тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (0332) 77-00-46;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322) 61-19-64;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322) 72-16-30;
- м. Миколаїв, просп. Леніна, 122, маг. "Кобзар", тел. (0512) 55-20-51;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482) 32-17-97;
- м. Полтава, вул. Шевченка, 29, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (0532) 61-26-76;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Й. Сліпого, 1, маг. "Дім книги", тел. (0352) 43-03-71;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 14, маг. "Книжкова хата", тел. (0352) 52-24-33;
- м. Ужгород, пл. Корятовича, 1, маг. "Кобзар", тел. (03122) 3-35-16;
- м. Харків, вул. Пушкінська, 74, маг. "Лексика", тел. (057) 717-60-16;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (0382) 79-25-59;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472) 36-03-37;
- м. Чернівці, просп. Незалежності, 90, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (03722) 3-42-70;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04626) 9-92-62.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.
E-mail: sales@znannia.com.ua

ПОЛІТОЛОГІЯ

- Становлення та розвиток політології як науки
- Форми та засоби здійснення політики
- Суб'єкти політики та способи політичної діяльності
- Персоналізовані аспекти політики
- Політика в системі міжнародних відносин

ISBN 978-966-346-533-3

9 789663 465333 >

Знання